

М.Ю. ЛЕРМОНТОВ

ВАДИМ

I ҚИСМ

I БОБ

Кун ботмоқда; монастырь минораларининг черепицалари ва ёрқин минораларида жилоланиб турган қизғиш нурлар ғарб бўйлаб чўзилган бинафшаранг булутлар орасидан базур ўтмоқда. Кечки ибодатга қўнғироқ чалинди; монахлар блан хизматкорлар архимандритнинг ҳужрасига олиб борадиган тош зиналарда уёқдан-буёққа юриб туриптилар; уларнинг узун, қора ридоларининг этаги ерда судралиб, чагғни супуриб кетмоқда, улар виқор блан юриб, ибодат қилучиларни туртиб кетардиларки, гўё уларнинг асосий вазифаси ана шу туртиб кетишдангина иборатга ўхшарди. Шамларнинг титроқ алангаси исириқнинг қоронғи пардаси остида хира ва қизғиш бўлиб кўринади; ибодат қилучилар зах устунлар атрофида тиқилишиб турар ва оломоннинг бўғиқ, тантанали говур-ғувури гумбазларда акс-садо қайтариб, ибодатнинг ҳали бошланмаганидан далолат берар эди.

Монастырь дарвозаси олдидаги манзара бошқача эди. Бирнеча тиланчи ва ногиронлар ибодатхонларнинг садақа беришини кутиб турарди; улар жанжаллашиб, сўкишиб катта бўз тўрваларда жаранглаётган мис чақаларни бўлишиб олар эдилар; булар табиат ва жамият томонидан рад этилган кишилар эди (фақат шундай ҳоллардагина жамият блан табиат ҳамжиҳат бўлади). Булар умидлари етарли бўлмагани ёки ҳаддан ташқари кўп бўлгани орқасида ҳалокатга учраган

кишилар эди, булар парвардигорга нисбатан та'на-ломатнинг тимсоли эдилар, булар раҳм-шафқат талаб қилишдан маҳрум бўлган кишилар эдилар, чунки буларнинг бирорта ҳам хайр-саҳоватлари бўлмагани ва ҳечқачон раҳм-шафқат кўрмаганликлари учун бирорта ҳам хайр-саҳоватлари йўқ.

Буларнинг қалблари худди кийимлари каби қора, увада эди. Ботаётган қуёш шу'лалари бошларга, елкаларга, суяги туртиб чиққан эгик тиззаларга тушиб турарди, юзларидаги чуқурлар одатлагидан ҳам қорароқ бўлиб кўринарди; ҳарбирининг пешонасига абадий ҳарфлар блан: *қашшоқлик!*— сўзи ёзилган эди. Қани энди, уларнинг кўзларида ёки табассумида гурурнинг ақалли бир белгиси, озгина қолдиғи кўзга ташланиб турса!

Тиланчилар тўдасидаги бир киши уларнинг гап-сўзига аралашмасдан, дуолар ёзилган муқаддас дарвозага жимгина қараб турарди; у букир ва чўлоқ эди; аммо унинг а'золари маҳкам бўлиб, ана шу шармадали аҳволнинг машаққатларига кўникиб қолгандек кўринарди; юзи узун, буғдойранг; бурни алифдай, сочи жингалак; унинг кенг пешонаси олимнинг пешонасидек сарғимтир, бўрон олдидан қуёшни тўсиб туручи бўлутдек мудҳиш эди; унинг нотекис ажинларини кўкиш томир кесиб ўтган эди; юпқа, қонсиз лаби аллақандай беихтиёр титроқ блан гоҳ осилиб, гоҳ тортилиб турарди ва кўзларида бутун бир истиқбол порларди; ўртоқлари унинг кимлигини билмас эдилар; лекин қалб иродаси ҳамма ерда малум бўлади; улар унинг овозидан ва қарашидан кўрқардилар; улар бу кишидаги чексиз бахтсизликни эмас, балки аллақандай улугвор нуқсонни, унинг одамлигини эмас, балки иблислигини ҳурмат қилардилар:— у хунук, жирканч эди, броқ уларни бу нарса қўрқитмас эди; унинг кўзларида шунча ўт ва ақл, шунча илоҳий нарса бор эдики, улар шу кўзларнинг қарашидagi ма'нога ишонишга ботинолмай, нотаниш кишининг ажойиб алдамчилигини ҳурмат қилардилар. У ҳали 28 га ҳам кирмагандек кўринарди; унинг юзида ҳар доим чексиз, аччиқ истеҳзо акс этиб турарди; унинг нигоҳи бутун оламни қамраб олучи сиҳрли

доира эди; унинг қалби ҳали чинакам ҳаёт кечирмаган бўлса ҳам, аммо мукаммал ҳаёт кечириш ва муддатидан илгари абадийликка равона бўлиш учун ўзининг бор кучларини йиғмоқда эди;— тиланчи қўлларини кўксига қўйиб, муқаддас дарвоза тепасидаги ранги айнаган бўёқлар билан тасвирланган иблисни кўздан кечиран ва ичида унга ачинар эди; у бундай деб ўйларди — агар мен иблис бўлсам, одамларга азоб бермас, балки улардан нафратланар эдим; улар жаннат қувғиндиси, худо рақибининг йўлдан оздиришига арзийдиларми!.. Одам бошқа гап; у нафрат билан тугатмоқ учун ёмон кўришдан бошлаши керак!—

Унинг серҳаракат қошлари остида кўзлари порлаб, озгин ёноқлари қизғиш доғлар билан қопланарди; унинг а'золари бир-бирига тамомила мутаносиб эди; унинг қалбини биргина эҳтирос банд қилган эди ёки, тўғрироғи, унинг биргина эҳтироси бор эди ва бу мукаммал бир эҳтирос эди!

— Исо ҳақи, тўрам, адоларга, ногиронларга, кўзи ожизга... Исо ҳақи, учпул садақа қилинг!— унинг ўртоқларининг ноласи эшитилди; у қалтираб кетди, ўгирилиб қаради ва шу дақиқада унинг қисмати ҳал бўлди. У кимни кўрди денг? Худди рус дворяни Борис Петрович Палициннинг ўзини кўрди.

І І В О В

Баланд бўйли, соғлом, аммо сочи оқариб, кўзи хира тортиб қолган, ёқасида Анна крести бўлган калта кўк камзул кийган, 50 ёшлар чамасидаги кишини тасаввур этинг; у узун ва қўпол этикка яширинган оёқларини чанг тошларга босар экан, кўнгилсиз садо берарди; у қўлларини салобат билан силкитиб борарди ва ҳар гал, хира тиланчилар йўлини тўсганида, кенг пешонасини тириштирарди;— иккита хизматкор унинг орқасидан қолмай, эргашиб борарди. Палицин монастырьнинг кружкасига кумуш сўлкавой ташлади-да, тиланчиларни туртиб, хитоб қилди: «Йўқол, ялқовлар! Шундоқ азамат бўлатуриб, Исо ҳақиға садақа сўрайдилар-а— нега ишламайсизлар?— Ишқилиб шу уятсиз саёқларни

очдан ўлдирадиган вақт ҳам келсин-да.— Мана, ҳаммангизга бир сўм.— Тагин, буни талашиб, гажишманлар».

Шу вақт букир тиланчи индамай саҳий жанобга яқинлашди-да, ёниб турган қора кўзлари блан унга тикилди; бу қараш тўхтаб қолган чақмоқни эслатарди ва унинг сирли та'сирига дучор бўлган кишини титроқ босиши керак эди ва гўё унинг қовоқларига кўрғошин муҳр босилгандек, у ҳам худди шундай қараш блан жавоб беролмас эди; агар оҳанрабо бор бўлса, тиланчининг қараши энг кучли оҳанрабо эди.

Кекса жаноб оломондан узоқлашиши блан, тиланчи унга стиб олиш учун жадал юриб кетди.

Палицин қайрилиб қаради.

— Сенга нима керак?

— Жуда оз нарса! Менга иш керак...

Чол тиланчига, унинг букирига ва эгри оёқларига истеҳзо блан боқди... Лекин қашшоқ заррача ҳам қизармади ва хотини бошига бир кўза сув қуйиб юборган вақтда Сукрот қанча бепарволик қилган бўлса, тиланчи ҳам шунчалик бепарволигича қолаверди — аммо бу бепарволик донишманднинг бепарволиги эмас эди — тиланчи донишманддан кўра ўз зарбининг аниқлигига ишонган дуэлчи қиличбозга кўпроқ ўхшар эди.

— Агар сен, тўрам, мени меҳнат қилолмайди деб ўйласанг, у ҳолда мен сени бу масалада хотиржам қилиб қўйишим мумкин.— У катта тошни кўтариб, коптокдек айлантирабоншлади; Палицин ҳайрон бўлиб қолди.

— Менга хизматкор бўлишни истайсанми?

Тиланчи бир нафас бошини эгиб, ўз ҳомийсининг кўлини ихлос блан ўпди...— Наҳотки, у бекордан-бекорга ўз эркини қулликка олмошишга рози бўлса?— Пугачёв пайдо бўлишига 2 ой қолганда қул номини олиш фикри жуда галати-да.

— Отамнинг боши ҳақиға онд ичаманки, ўз вази-фамни бажараман!— хитоб қилди тиланчи, ва унинг рангпар юзида дўзаҳий қувонч порлади.

— Отинг нима?

— Вадим!

— Бедаво та'виянинг чиройли отини қаранг-а!

Хизматкорлар бойнинг ҳазилини илиб олиб, хахолаб кулишди; тиланчи уларга нафрат назари блан қараган эди, уларнинг ноўрин шодлиги барҳам топди; пасткаш қалблар ҳарнарсасага, ҳатто бошлиқларининг бир қадар э'тиборини кўрсатучи хўрлашларга ҳам ҳасад қилдилар.

— Юр орқамдан!..— деди Палицин ва ҳаммалари монастирьдан узоқлашдилар. Вадим тез-тез орқасига қараб қўяр эди! Нимранг уфқда текис қорамтир шаҳарларга хос кунгираддор деворлар, миноралар ва черков бир хил тусда кўриниб турарди; аммо бу манзарада аллақандай бир улуғворлик бор эдики, бу улуғворлик қалбни ўз қисмагини ўйлашга, мангулик ҳақида, дун'ёвий ва самовий улуғворлик ҳақида ўйлашга мажбур этар эди; ана шундай пайтларда, яхшилик бўлган ерда жинойт ҳам бўлиши мумкинлигини тушунмайдиган ба'зи одамлар ожизлигининг сокин ҳайқали бўлган танҳо монастирь сингари қоронғи ва гўзал фикрлар туғилади.

111 БОБ

Борис Петрович кечқурун уйга жуда кеч қайтди; итлар уни овозлари борича вовуллашиб қарши олдилар; иморатни чироғ шу'ласи тушиб турган дераза ойналарига қарабгина таниб олиш мумкин эди; шамол шовқун солиб, бой кўраси атрофига ўтқазилган толларни силкитарди. От дупури эшитилиши блан хизматкорлар фонарь кўтарган ҳолда жилмайиб ва ичларида бойга ла'нат ўқиб, уни кутиб олиш учун чиқишди; улар бой учун иссиқ ўринларини ва балки, бундан ҳам ширинроқ нарсаларини ташлаб чиқдилар. Палицин уйга кирди;— зал қоронғи эди, дераза ромлари шамолдан ва кучли ёмғирдан дирилларди; меҳмонхонада шам' ёнарди; бу хона 18-нчи аср услубида мукамал жиҳозланган эди; ранг-баранг гулқоғозлар, учта тўгарак стол; ҳарбир стол ёнида унча катта бўлмаган узун курси турарди; иккита баланд печь ўртасидаги қалин деворга кўримсиз ҳайкалчалар терилган бўлиб, бу девор роса бўялган; унда Петр I нинг Полтава жангидан кейин

Москвага виқор блан кириб келаётган пайти рангсиз бўёқлар блан тасвирланган: бу суратни тасвирий программа деб аташ мумкин.

Енғоқ дарахтидан ясалган силлиқ стол ёнида семиз бир хотин уёқ-буёққа қараб ҳомиза тортиб ўтирарди, меҳрибон хотин!.. семириш, ҳомиза тортиш, хизматкор қизларни, гумаштани, иш бошини, кайфи чоғ эрини қарғаш... шўрликнинг ҳаёти шундан иборат! Бу иш қирқ йилга чўзилади ва яна шунча давом этади... кейин, унга аза тутадилар... уни хотирлайдилар, унинг фаришталарга хос хулқини мақтайдилар, эҳ афсус, дейдилар... Бу ажойиб ҳаётни қараг-а! Агар уни қанчадан-қанча йилларни ютиб юборадиган ва ҳаммадан ҳам ёмони — одамнинг ҳисларини худди япроқлардек бирин-кетин чирт-чирт узиб ташлайдиган бўронларимиз блан таққослаб кўрганда, бу нарса янада яққолроқ кўзга ташланади.

Настасья Сергеевнанинг (мен Палицинининг хотинини шундай деб атайман) оёқ томонида, скамейкада унинг ёшгина асранди қизи ўтирарди.—Бу, одамзодга ҳаддан зиёда ачингани учун жаннатдан қувилган фаришта эди.— Стол устида ёниб турган шам чироқ унинг кенггина ма'сум пешонаси блан бир ёноғини ёритиб турарди ва агар диққат блан қаралса, унинг бу ёноғида майинггина олтин ранг тукни пайқаш мумкин эди; юзининг қолган қисмига қуюқ соя тушиб турарди; у йирик кўзларини кўтарган пайтдагина қоронгуликда бир жуфт учқун ярқ этарди; унинг чеҳраси гоҳ-гоҳ тушимизга кириб турадиган, аммо ўнгимизда деярлик ҳечқачон кўринмайдиган чеҳралардан эди.— Унинг сийнаси астагина қалқиб турарди, у гоҳ бошини эгиб, ишига тикилар ва узун соч ўримлари қулоқлари орқасидан сирғалиб тушиб, кўзларини қоплаб оларди; ана шунда унинг узун бармоқли оқ қўли шу'лада кўринардик, биттагина шундай қўл бутун бир суратга арзирди!—

Борис Петрович кириб келди; икковлари ўринларидан турдилар.— Мен янги малай олиб келдим,— деди у.— Ҳазина!— Ишга иштиёқманд тиланчи!— Унинг унча эпчил эмаслиги афт-ангоридан ҳам ма'лум бўлиб турипти — аммо жуда итоаткор!— Уни ҳозир ўзинг

кўрасан — ҳей! — Вадимка! — югур. — Беўхшов тиланчи кириб келди. Бойвучча унга, ўғирлик молга қарагандек, бепарволик блан қаради... «бунча ҳам та'вия бўлмас!» — деб хитоб қилди у. Лекин Вадим эшитмади — унинг қалби йиғлар эди. Эр хотини блан ўрим-йиғим, зиғир ва хўжалик ишлари ҳақида анчагина гаплашиб қолди; улар тиланчини бутунлай эсдан чиқардилар; у роппароса бир соат эшик олдида туриб қолди. У қаёққа қарар эди? Нималарни ўйлар эди? — у ўз қалбида янги тор кашф этди, ўз ҳаётининг янги вазифасини топди. У бутун бир соат давомида тик турди; ҳечким уни назар-писанд қилмади; Настасья Сергеевна ўз хонасига кириб кетди, — ва шунда Палицин асранди қизининг ёнига келди:

— Қалай, менинг янги малайим сенга ма'қулми?

— Та'вия! — деб жавоб берди Ольга, — ва шу онда ёқ тиш ғижирлашига ўхшаш товушни эшитгандай бўлди. — Бунақа ола-бўжиларни бошлаб келиб нима қиласиз, — деди қиз сўзида давом этиб: — биз қафасдаги қушчаларнинг шусиз ҳам ҳаловатимиз йўқ!..

— Айтганимга рози бўлмаганинг учун ҳаловатинг йўқ, — деди Борис Петрович ва қизни қучоқламоқчи бўлди.

Ольга қипқизариб, унинг қўлини итариб ташлади; бу ҳаракат оддий қизнинг олийжаноб жасоратидан далолат берарди.

— Айёр қиз, нақадар чиройли эканингни билсайдинг: наҳотки, кексаларнинг қалби бўлмаса, наҳотки, бу қалбнинг бирор бурчида қон қайнаб, туғ'ён кўтармаса! Агар сўзимга кирсанг, шунақа бахтли бўлар эдингки! Менга қара... менда катта дур қадалган олтин исиргалар, эрон рўмоллари бор, менда пул бор, пул, пул...

— Сизнинг уятингиз йўқ! — деб жавоб берди Ольга; Палицин унга қараб ўшқирди, лекин ёндаги хонадан оёқ товуши эшитилиши блан, пўписа қилиб чиқиб кетди.

— Э худо! — шу хитоб қизнинг кўкрагидан беихтиёр отилиб чиқди; бу — ҳам дуо, ҳам гина эди.

Беўхшов тиланчи эшик олдида ҳамон қўлини қовуштирганича индамай, ҳаракатсиз турарди — унинг

киприклариди ёш томчилари ярқираб кўринди: эҳтимол, бу кўзёш — алам ёши, унинг дастлабки кўзёшидир!.. Бундай кўзёши юракни адо қилади, бир неча йиллик умрни ҳазон қилади, миллион-миллион ширин умидларни бир дақиқада чиппакка чиқариб юборади! Бизларни ўн йил ичида бутун бир аср илгарилатган Наполеон олам учун қанчалик аҳамиятга эга бўлса, бу кўзёши ҳам бир одам учун шунчалик аҳамиятга эга.

— Сен ота-онангни биласанми, Ольга?— деди Вадим.

— Ғалати савол!— деб жавоб берди қиз.

— Сен уларни биласанми?— у саволини шундай бир оҳангга такрорладики, бу оҳанг уни бир титраб кетишга мажбур қилди; қиз аллақачонлар ўтиб кетган бир нарсани эслатаётгандек, унинг кўзларига тикилди.

— Мен етимчаман, отам мени чақалоқлик вақтимда ташлаб кетган — унинг қаёққа кетганини худо билди — ҳарқалай, жуда олисга кетган бўлса керак, қайтиб келмади.— Вадимнинг пешонаси тиришди ва ёниб тугаётган шамда кучсизгина ёриб турган башараси аччиқ заҳарханда блан иблисона тус олди.

— Қаёққа кетганини билишни истайсанми?

— Истайман!..— қизнинг ёшга тўлган кўзлари чақнаб кетди.

— Ўйлаб кўр,— мен сенга нотаниш одамман — балки ҳазиллашаётган, мазах қилаётгандирман... Ўйлаб кўр; шундай сирлар бўладики, уларнинг тагида заҳар ётади, бу сирлар икки қисматни бир-бири блан чамбарчас боғлайди; ўз нафаси блан бошқаларнинг бахтини заҳарлайдиган одамлар бор; уларни севадиган ва ёмон кўрадиганларнинг ҳаммаси ҳалокатга маҳкум этилган... унисидан ҳам, бунисидан ҳам кўрқ — сен менинг сиримни билишинг блан ўз тақдирингни хавфли одамнинг қўлига топширасан: у одам бу гулни эркалаб ўстиролмайди: бу гулни ёғимлаб ташлайди...

— Албатта билишни истайман...— деб хитоб қилди тажрибасиз қиз.

У атрофга аламлилади — аммо бу вақт тиланчи хонадан чиқиб кетган эди.

Икки кун ўтди — Вадим ҳали ҳам сирини айтгани йўқ... Наҳотки, у қиз қалбига ўт ёқишнигина истаган бўлса? Агар шундай бўлса, у муродига етди. Ольга турли баҳоналарни ўйлаб топиб, бойвуччасининг газабига ҳам қарамай, зерикарли ишини ташлаб кетар ва Вадимни чеккароқдаги бирорта холийроқ хонада учратишга ҳаракат қилар эди; таажжуб! у Вадимни деярлик ҳамавақт ўзи истаган ерида топарди ва шунда ўзини мафтун қилган сирни билиб олмоқ учун илтимос қилар, ялиниб-ёлворар, барча ҳийла-найрангларини ишга солар, аммо уни сра ҳам кўндиролмас эди; Вадим гапни бошқа ёққа буриб, уни турли ҳикоялар айтиб овутарди-ю,— лекин сирни очмас эди; қиз унинг ақлидан, жўшқин хулқидан таажжубланар, унинг қоронғи қалбини тушунабошлар ва бу одамнинг қўллик учун туғилмаганини пайқар эди:— ана шу нарса уни Вадимга ишонишга мажбур этди; ҳокимият мағрур қалбларни бир-биридан жудо қилади, асорат эса уларни бир-бири блан бирлаштирадики, бу таажжубланарли ҳол эмас.

Куллардан бир кун қиз унинг қўлини ушлади.

— Ростданам мен жуда хунукман-а! — деб хитоб қилди Вадим.— Қиз унинг қўлини қўйиб юборди.— Ҳа,— сўзини давом этдирди у.— Мен буни ўзим биламан.— Осмон мени ерда бирор киши севишини ихтиёр этмади, чунки у мени бошқаларни нафратлаш учун яратди,— сен эртага ҳаммасини билиб оласан:— сени авайлаб сақлаб нима қиламан?— Оҳ, агар... узоқ вақт сукут сақлаганим учун мендан ўпкалама.— Эҳтимол, вақти блан сен ҳам: чўлоқ ва букир бўлиб туғилган бу одам соқов, кўр ва кар бўлиб туғилса ҳам бўлмасмиди!..— деб ўйларсан.

Вадимнинг бошқа хизматкорлар блан муносабатини тушуниб бўлмас эди, чунки унинг мақсадини ҳечким билмасди; мен уни қўйидаги гапларда бир қадар тушунтириб бераман; уйга кираверишдаги зина-пояда бири кексайиб қолган ва иккинчиси йигирма ёшларда бўлган икки хизматкор ўтирарди, улар бундай деб сўзлашардилар:

— Буни қара, Федька, балчиқдан чиққан одам ўзини олтинга уради!— Анави Вадимка жуда кекка-йиб кетди, гумашта мени доим мақтагани мақтаган, у та'вия бўлса, сра ҳурмат қилмайди — бойга хушомад қилишини айтмайсанми: худди кучукболага ўхшайди! Гайридинлар замони келдими дейман-а.

— Йўғе, Ипат амаки!.. У доим менга яхши муомала қилади, ўзи азамат йигит; у блан гаплашганда ҳуш'ёр бўлиш керак: дарров тузоққа илинтиради—чунончи, кеча...

— Кеча нима бўлди?

— Мен сенга бу ҳодисани айтиб берай, амаки... қулоқ сол... бой кеча Алешка Шушериндан аччиғланиб, 25 таёқ уришни буюрди; Алёшкани отхонага олиб кирдилар— уни гумаштанинг ўзи савай бошлади; 25 таёқ урганидан кейин: буниси бой учун эди, ана буниси мен учун, деб таёқни кўтарди; шу вақтда Вадим олисроқ ерда, бурчакда турар, ўқтин-ўқтин қошларини чимириб қўярди.— У кўз очиб-юмгунча югуриб гумаштанинг олдига келди-да, бир мушт уриб уни ерга қулатди. У ғазабланиб кетгани учун оғзидан оқ кўпик сачрарди, нимадир демоқчи бўлдию — айтаолмади.

— Аттанг, аттанг!— деди чол.— Бу одам узоқ умр кўраолмайди.— Бевақт ёш ўлиб кетадиган йигитларга чоллар қанча ачинса, бу ҳам Вадимга худди шундай чин кўнглидан ачинди.. Кўпинча бўрон бўйи баланд ингичка дарахтларни сипдириб, юз йиллардан бери қолиб келаётган тўнкаларга шикаст етказмаганидек, ўлим ҳам чолларга шикаст етказмай, уларнинг ўрнига ёшларни олиб кетади.

Ёш хизматкорларнинг муҳаббати ва ишончи Вадимга нечун керак бўлиб қолди?—бунга жавобим шу: мен тасвирлаётган воқиалар Пугачёв ис'енидан 2 ой илгари юз берган эди.

Ақллар содир бўладиган кескин ўзгаришни олдиндан сезиб ҳаяжонга келган эди: хўжайиннинг илгари қилган ва ҳозир қилаётган ҳарбир зулмини унинг қуллари қасос китобига ёзиб қўйган эдилар ва уларнинг қонигина бу шарманда йилнома ёзувини ўчирмоғи мумкин эди. Одамлар азоб чекаётган вақтларида одатда итоатли бўладилар; аммо елкаларидаги оғир юкни

улоқтириб, ташлашга муваффақ бўлсалар, у вақтда қўзи йўлбарсга айланади: эзилган эзучи бўлиб олади ва бирни юз қилиб қайтаради ва шунда енгилганларнинг шўри қуриydi!..

Рус халқи, ана шу юз қўллик паҳлавон ўз ҳукмдорининг ожизлигидан кўра шафқатсизлиги ва такаббурлигига кўпроқ чидайди; у жазоланишни, аммо одилона жазоланишни истаydi; у хизмат қилишга рози — аммо ўз қуллиги блан фахрланишни хоҳлайди, ўз хўжайинига қарамоқ учун бошини кўтаришни истаydi ва унинг ҳиммати озлигини кечирмаса ҳам, нуқсонлари ҳаддан ошиб кетганини кечиради! 18-нчи асрда дворянлар ўзларининг аввалги чексиз ҳокимиятидан ва уни сақлаб қолиш имкониятидан маҳрум бўлганларидан кейин — бошқача йўл тутолмай қолдилар: Пугачёв ис'енини келтириб чиқарган сирли сабабларнинг бири ҳам шу!

У Б О Б

Энди ҳикоямизни давом этдирайлик.

Борис Петровичнинг уйи Сура қирғоғига, дар'ё бўйидаги лой рангли жарга келиб тақалган баланд тоғ бағрига жойлашган эди; кўра атрофига ва қирғоқ бўйлаб қурилган қўнғир тусли қорамтир, қинғир кулбалар, йўловчиларга та'зим қилучи тиланчилар каби, йўл ёқасига икки қатор тизилган эди; дар'ёнинг лар'ёида, олисроқда қайинзорлар, ундан ҳам нарироқда дарахтзорлар, тепалар ва қорамтир арчалар кўриниб турарди; чап томондаги чакалакзор қирғоқ пастликка қиялаб чўзилиб тушган, олис-олисларда тўлқинлар каби мовий тепалар ястаниб ётарди. Оқшом қуёшининг заррин шу'лалари гоҳо тахта томда ва дераза ойналарида жавлон урар, бўялган нақшинкор дарпардалар шамолнинг зўри блан тарақлаб, занг босган ошиқ-мошиқларини гижирлатарди. Кўҳна уй атрофига нақшин панжарали равон қилинган бўлиб, айвон хизматини ўтар эди; Ольга шу ерда ишини тикиб ўтириб, кўпинча каштасини эсидан чиқарарди-да, кўмкўк сайёр сувларга, оқ елканли ва ранг-баранг темир парракли қайиқларга тикилиб қоларди. У ердаги одамлар эркин, бахтиёр! Ҳар кун янги соҳилни

кўрадилар — ва янги умидлар туғилади! — пичан ўриб қайтаётган деҳқонларнинг қўшиқлари, узоқдан эшитилган кўнғироқ садолари унинг эътиборини тез-тез жалб қилиб турарди — ким келаяпти, савдогарми? Бойми? Почтами? — аммо, унга нима!.. барибир эмасми... шундай бўлса ҳам, билиб олгани маъқул.

Қандай завқли, мукамал ҳаёт; шундай эмасми?

Энди уни бошқа бир ваҳима босди: энди у, этагига қуён мўйнаси тикилган қора духоба пўстинчасига ўралиб, вужудини титроқ босиб, равон эшигини очади. — Нимадан қўрқаяпсан, содда қиз: Борис Петрович шаҳарга кетган, унинг хотини монахларнинг ўғит-насихатини ва ҳаммадан ҳам ўзи ҳурмат қиладиган художўй хотинлар ташиб юрадиган янгиликларини эшитмоқ учун монастырьга жўнаган.

Унинг олдига келаётган ким. — Вадимнинг ўзгинаси. — Қиз қалтираб кетди; — унинг ранги бўзарди, чунки машум дақиқа келган эди.

— Сенга нима бўлди? — деди Вадим.

— Ҳзим...

— Ҳа-а! Тушунаман! — У лабларини тишлади; — сен мендан қўрқдинг...

— Нега энди сендан қўрқар эканман, — деди Ольга, гурур блан.

— Бу гап саз! — у сўзида давом этди... — бу гапда ма'но кўп — демак, сенга даҳшатли... жирканч бўлиб кўринмадим! Ё парвардигор! Бу нақадар улуг саодат! Мен буни биринчи марта сездим... — у гапдан тўхтади...

— Менга қара, агар қалбим авзойимдан ҳам баттарроқ бўлса-чи? Ахир, айб менда эмас-ку... мен одамлардан нондан бошқа ҳечнарсга сўраганим йўқ — улар бунга нафрат блан мазахни кўшиб бердилар... Мен осмонга, ерга ва ўзимга эга эдим, барча туйғуларим меннинг давлатим... қуёшни кўриб, мамнун бўлдим... аммо ҳамма нарсга аста-секин йўқолди, биргина фикр, биргина кашфиёт бир томчи заҳар шундай қилди — шу фикрдан сақлан, — Ольга...

— Биз нега бу ерда турибмиз, — деб сабрсизлик блан сўради қиз.

— Мен бу ерга сени кўргани келдим.

— Мен бўлсам сра бунинг учун келганим йўқ...

— Яна, яна шу гап!— деб хитоб қилди Вадим.— Қулоқ сол, агар мендан бирор гапни билиб олмоқчи бўлсанг, менинг хунуклигимга шама қилма: мен ҳасадчимап, ёвузман, сен ниманики истасанг, мен ўшаман... аммо менга раҳминг келсин.— У икки қўли блан юзини яширди. Қиз ачинди, ўз иззати нафсини ғоят даражада юқори қўйиш истеъдодига эга бўлган шу одам ўзидан ҳам ҳимоясизроқ, ожиз бир қиздан раҳмшафқат сўрарди — ёки, йўқ... бу ҳам эмас... у ана шу қиздан ҳақорат этмасликни илтимос қиларди.

Бундай гаплар аёлларнинг қалбига гоҳо жуда қатиқ таъсир қилади.

Қиз кўнгилсиз жимликни бузди: «Вадим, сен менинг отамнинг қаердалигини биламан, дедингми?..»

Вадим хаёлга чўмди:

— Мен сенга сиримни очганим учун, ҳечқачон таъна қилмасликка ваъда бер.

— Ҳечқачон таъна қилмайман.

— Қулоқ сол: сенинг отанг бадавлат, бахтли дворянин эди ва кўпларга ўхшаб, қашшоқликда жон берди... сен титраб кетдинг... лекин бу ҳали ҳолва!..

— Қўй, ҳолваси шу бўлса, уёғини айтмай қўяқол.

— Йўқ, қулоқ сол: унинг бир яхши қўшниси, дўсти ва оғайниси бўлиб, унинг дастурхони устида ўтиручи биринчи ҳамтовоғи, овга бирга чиқадиган ўртоғи болаларини эркалайдиган жўраси ўша эди,— шу самимий, софдил қўшни черковда ҳар доим у блан ёнма-ён туриб ибодат қилар, эҳтиёж туғилганда, уни пул блан таъминлар, унинг учун бошини беришга тайёр эди — хўш... бир одамнинг ҳалок бўлиши учун ана шуларнинг ўзи кифоя эмасми!— Шошма, рангинг оқармасин... қўлингни бер: менинг томирларимда оқаётган олов сенинг томирларингга ўтади... Буёғини эшит: кунлардан бир кун ов пайтида отангнинг ити дўстининг итидан ўзиб кетди; отанг уни мазах қилиб кулди: ўша дақиқадан бошлаб зўр адоват бошланди.— 5 йил ўтгандан кейин отанг энди ортиқ кулолмас эди:— Уни кулгиси учун кўзёши оқизиб, жазо берганларнинг шўри қуриydi!— Отангнинг дўсти ер ҳақидаги эски даъвола-

рини яна қўзғатиб, ўз фойдасига ҳал қилди-да, унинг бутун мол-мулкини тортиб олди; мен отангни ўлими олдидан кўрдим; у худди мрамарга ўхшаш ҳаракатсиз, кекса бошини ўгириб, намсиз кўзлари блан менга қаттиқ тикилди; унинг кўзларида ҳаёт ва нафратнинг сўнгги учқуни ёнарди... менга ана шу нарсагина мерос бўлиб қолди; унинг лаънат дарахти ҳали қуригани йўқ ва у йил сайин янги шохлар чиқариб, ёвузнинг оиласини йил сари кўпроқ зулмат пардасига ўрамоқда... бунинг ҳаммаси қандай қилиб содир бўлганини мен билмайман... аммо сен, отангнинг ўша яқин дўсти ким эканлигини биласанми? — Ё, раббий!.. 17 йил давомида бирор киши бунинг қулоғига: бу нон қон эвазига — сенинг қонинг эвазига келаяпти деб айтмабди, агар мен бўлмасам, қалби ўрнида фақат қасоснинг чексиз истагигина қайнаб турган шу бечора махлук, шу нотавон қашшоқ бўлмаса, бу гуноҳсиз қалб унга фақат миннатдорлик билдирар эди, холос.

— Вадим, сен нима дединг?

— Миннатдорлик! — у заҳарханда блан сўзини давом этдирди. — Миннатдорлик! Бу, софдил одамларни алдаш учун ўйлаб топилган сўз!.. Ҳиссиётга айланган сўз! — Эҳ, самовий каромат... сен энг муқаддас туйғуни ҳам осонгина йўқдан бор қилаоласан!.. Йўқ, телбанинг қуроли бўлишдан ва зиёфатнинг сарқитини менга улоқтирадиган қўлни ялашдан кўра, бирорта саҳрода очлик ва чаққоқликдан жон берганим яхшироқ... Эҳ, миннатдорлик!

У қўлларини қовуштириб, уёқдан-буёққа тез-тез юриб турарди, у, маккор жиноятчининг номини айтмаганини ҳам унутиб қўйганга ўхшарди... У гўё ёвузнинг номини билмаганлиги ва билишга муштоқ бўлганлиги орқасида бахтсиз қизнинг чеҳрасида кўринган қўрқув аломатини пайқамаетганга ўхшарди... У ўзини ўз хаёлларига, ҳечким қайтиб келмайдиган ана шу қабрга бутунлай кўмиб ташлаган, эди... бу жонли қабрда ҳам абадий кемирадиган ва абадий тўймайдиган қурт бор...

Вадимнинг юзидаги хунук белгилар ҳаракатга келди, унинг пешонасида доҳиёна бир нур порлади, — агар кўзлари шу дақиқада бирор кишига тушса, васи-

лиск кўзидай¹ та'сир қолдирган бўларди, аммо шу топда юқорига қараб турарди!..

— Топдим!— деб хитоб қилди қизча, шаҳдам қадам ташлаб, Вадимнинг ёнига келаркан...— Сен айтмоқчи бўлган гапни тушундим!.. У Борис Петрович...

У чиндан ҳам топди: буюк қалблар алоҳида фазилатга эга бўладилар, улар бир-бирини тушунади; улар ўзларига ўхшаганларнинг юрагидаги гапларни, худди кўпдан таниш бўлган китобдан ўқигандай, ўқиб оладилар; уларнинг фақат ўзларига ма'лум бўлиб, кўпчиликка қоронғи бўлган аломатлари бор; улар айтган биргина сўз гоҳо бутун бир повестьга тенг бўлади, гоят ранг-баранг ҳисларни баён қилиб беради.

Ёш Ольганинг отасини ҳалок этган қалбаки дўст Палицин бўлиб, ўзининг бу ишини қоралаган ба'зи дворянларнинг тилини тийиб қўйиш учун унинг Зяшар қизалогини ўз хонадонига олган эди; у қизчани чўридай ҳисобласа ҳам, савобли иш қилаётибман деб мақтанарди; у бундан ўн йил илгари қизчанинг жингалак сочини ўйнаб, болалик шўхликларини эрмак қилар эди, эндиликда бўлса ўз хаёлида қизни шармисор қиладиган кайфичоғлик учун тайёрларди. Бу ҳам ўч олишнинг бир тури эди... одамнинг хаёлига келмайдиган иш!.. Бир ит иккинчи бир итдан ўзиб кетгани учун ҳам шунча азоблашми... одамлар ҳам шунча пасткаш бўладими-а! Шундан кейин кўпчиликнинг фикрига ишонингчи!— Палицин шу атрофда энг виждонли киши деб ном чиқарган — бу гап рост! У фақат биргина оиланинг шўрини қуритди.

Мен буюк қалблар бир-бирини тушунишади, дедим, шу сабабдан ҳам Вадим қизга, таажжубланмасдан, аммо ичида қувониб, қараб турарди.

Қиз унинг қўлидан ушлаб, хонага судраб кирди; хонада илоҳий тасвирлар олдида биллур исчиноқ ёниб турарди ва унинг шу'ласи марваридлар, ноёб тошлар қадалган заррин жилдларда ботаётган қуёш нури блан қўшилиб жилоланарди; Ольга биби Марямнинг сурати олдида тиз чўкди, нурсизгина қуёш шу'ласи

¹ *Василиск* — афсонавий қалтақесаксимон ҳайвон бўлиб, қараши одамни ўлдирар эмиш.— *Ред.*

унинг орқаси блан кифтини қоронғи девордан ажратиб турарди; титраб ёнаётган шамнинг қизғиш шуласи эса унинг илҳомбахш қалбида туғ'ён ураётган ҳислар учун ғоят гўзал бўлган чеҳрасини ёритиб турарди; Вадим бу фариштадан кўзини олмас ва ўзини бахтиёр бўлгандек ҳис этарди.

Ольга бўйнидаги маржонларини узиб, ерга улоқтирди.

— Миннатдорчиликнинг сўнги қолдигини юлиб ташлайман... Худо! Худо! Менда гуноҳ йўқ... Менга эркин қалбни сен, сен ўзинг бергансан, у бўлса мени чўри қилишни, ўзига чўри қилишни истади!.. Аёл киши бундай ҳиммат учун севолмайди, севолмайди!.. Машаққат тортишга, азоб чекишга розиман... аммо бундан ортиғини талаб қилма; худо! агар энди ҳам сен менга: уни ўз саҳоватпешанг деб ҳурмат қил десанг — у вақтда мен сени ҳам севмай қўяман!.. Менинг ҳаётимга, тақдиримга ўзинг эгасан, парвардигор, уни кимга истасанг топширасан — аммо қалбим ўз ихтиёримда!..

Унинг кўзларидан тирқираб ёш келди, у бошини қўйи солди, унинг қўли Вадимнинг қўлида титрарди...

Вадим беихтиёр:

— Мен сенинг акангман! — деб хитоб қилди.

Қиз бошини кўтариб, ўрпидан турди... қиз бу сўзни тушунолмагандай... қўрқиб кетгандек бўлди... унинг қўллари мурдаини қўлидек шалвираб қолди, маҳкам юмилган лаблари нафас олишни оғирлаштирарди.

Вадим даҳшатли, титроқ товуш блан яна:

— Мен сенинг акангман! — деди.

Қиз сукут қиларди.

Вадим унга сўнги марта қаради-да, бошини чангаллаб, хонадан чиқабошлади ва чиқар экан, эшик олдида тўхтади... у ана шу бир дақиқа ичида бошини эшикнинг кесакисига уриб, майдалаб юбормоқчи бўлди... аммо бу телба фикр лип этиб ғойиб бўлди... у уйдан чиқди.

— Ака! — деди Ольга, унинг орқасидан қараб қоларкан. — Ака!

Қиз мадорсизланиб стулга йиқилди.

Борис Петрович ўзининг букурдан (Вадимни уйда шундай деб аташарди) жуда ҳам мамнун эди. Букур ҳамма ерда: овда ҳам, далада ҳам, экинзорда ҳам унинг ёнидан силжимас, энг майда истакларини ҳам баяжо келтирар, унинг нима демоқчи бўлганини олдиндан билиб олар эди. Хуллас, ишонч қозониши учун зарур бўлган ҳамма чорани кўрарди ва агар мақсадига эришолса, унинг қора кунга сақлаб қўйган биргина, севикли хазиначисинигина яшириб, ундан ташқари ҳамма тўйгуларини ифодалайдиган ғазабли башарасида чексиз шодлик барқ урарди.— Агар Борис Петрович хизматкорлардан бирортасини жазоламоқчи бўлса, Вадим аралашиб, хизматкорнинг гуноҳи Палицин ўйлаганидан ҳам оғирроқ эканига ва у бермоқчи бўлган жазодан ҳам баттарроқ жазолар борлигига ишора қилар эди;— унинг имо-ишора блан берган маслаҳати ижро этилгандан кейин эса, айёр маслаҳатчи кўрадагиларнинг норозилигини кўзғатишга уринар, кўз қарашини ва ҳаракатлари блан уларнинг бойни қоралашига ёрдам берарди; аммо у ҳечқачон ўзига зиён бўладиган — қулларни ёки помешчикни порози қиладиган ҳечқандай гапни гапирмас эди. Вадим шу хонадоннинг ғоят истеъдодли душмани эди...

Кунлардан бир кун Палицин, нима учундир, уни чақиришга буюрди, букурни қидириб тополмадилар. У ғойиб бўлганича кетаверди.

Кун ғоят исиб, кумушсимон булутлар соат сайин вазмин тортарди; уфқ этагида эса туман блан қопланган кўмкўк булутлар кўринабошлади; дар'ё қирғоғидаги тепа бағрига қурилган ва баланд, жингалак рябина буталари блан ўралган ҳаммом хароба ҳолига келган; унинг ёнида ғиштлар уюлиб ётарди ва шу уюмлар орасида қалин кўкатлар ва узун сариқ гуллар ўсиб ётарди. Вадим шу ерда эди; у тиззасига суялиб бошини кафтлари орасига олиб ўтирарди; у хаёл сурарди; рябина япроқларининг унинг юзига тушган жимжимадор соялари липиллаб турар ва у сирли қиёфа касб этган эди; қуёшнинг заррин нури похол том ёнидан сирғалиб тушиб, Вадимнинг тиззасига қўн-

ди ва у гир айланиб қуёш томон кўтарилаётган чангларнинг ҳавойи рақсини тамоша қилаётгандай кўринар эди.

У кеча Ольгага сирини очди;— у, ниҳоят, қизни топди, беланчакдалик вақтида ташлаб кетган синглизини билан учрашди; хайрият... табиат ажойиб нарса-да! Ака билан сингил бир-бирига яқин эмасми?— Аммо уларнинг фарқини қаранг!.. Сингилнинг фаришталарга хос чеҳрасини кўринг-у, аканинг иблисона қиёфасига қаранг... Ҳа, айтгандай, фаришта ҳам; иблис ҳам битта нарсадан вужудга келган эмасми?..

Броқ Вадим унда оилавий гурурни, қалб ўхшашлигини кўрдик, бу ўхшашлик унга кўп нарсани вада қилди... вақти билан қизнинг муҳаббатига сазовор бўлишни ҳам вада қилди... Бу умид унга тамомила янги бир нарса эди; у қизни ўз ихтиёрига олишни истади, ундан бир нафас ажралиш ҳам уни қўрқитиб юборди... Шунинг учун ҳам у мана шу хилват жойга келди, бу ерда тўлқинларнинг шовқуни унинг ўйларига халал беролмас эди, боғбон қанчалик кўп парвариш қилса, унинг меҳнатини шунчалик кам қадрлайдиган гуллар борлигини у билмас эди; биз орзуга ҳаддан ташқари берилиб кетиб нақд нарсамизни қўлдан чиқариб юборишимизни у билмас эди; у фақат қасос олиш хаёли билангина банд эди.

Унинг фикрлари аста-секин хиралашиб борди; мудраб, майсага чўзилди... шунда унинг кўзи бинафшаранг чучмўмага тушди; қора холчалари бўлган кулранг капалак билан камалакка ўхшаш рангдор капалак чучмўма тепасида гир айланарди; рангдор капалак қанотли гулга ёки олтин суви юритилган ва аллақандай сирғар томонидан безатилган зумрад қанотли лаълга ўхшарди; капалакларнинг иккаласи ҳам бинафшаранг чучмўмага қўнмоқчи бўлар ва бир-бирига халал берарди; улардан бири яқинлашиши билан, шамол уни нарига суриб кетарди; ниҳоят, рангдор капалак енгди; қўниб чучмўма гули орасига яширинди; иккинчи капалак унинг тепасида бекорга айланиб юрди... у бу ердан кетишга мажбур бўлди. Вадимнинг қўлида чивик бор эди; у чивик билан гулни бир уриб, бахтли

капалакни ўлдирди... унинг жон бериш олдидаги сўнгги титроғини аллақандай бир қувонч блан кузатиб турди!..

Унинг шу дақиқада ўз ёшлигини, отасини, туғилган уйини, узун беланчакларни, атрофига тол экилган ҳовузни... ҳамма-ҳаммасини нима учун эслаганини худо билади... Отаси ишини бой бериб, Москвадан қайтиб келганида қандай бўлса, у ҳозир ҳам уни ўшандай кўз олдига келтирди... Отаси ўшанда стряпчийлар блан суднинг тўловини тўлаш учун қўлида қолган парсаларининг ҳаммасини сотишга мажбур бўлган эди. Шундан кейин у, отасини камбағал қўшнисининг уйида кўрди — у тақир тўшакда ётарди... Вадим отасининг қийналиб олаётган нафасини ва унинг: ўғлим, аблаҳдан қасос ол... токи, унинг оиласидаги ўғирлаб олинган ноини ҳечким еб қувониб юрмайсин, деган сўзларини эшитгандай бўлди... кейин, Вадим уни дафн этиш маросимини эслади: тележкага қўйилган очиқ тобут ҳар зарбда бир чайқаларди, Вадим олдинда Исонинг суратини кўтариб борарди... дьячок блан поп орқада титроқ товуш блан дуо ўқиб борардилар... Йўловчилар бошларидан қалпоқларини олардилар... мана, тобутни қабрга туширабошладилар, арқон ғижирлаб кетди, чанг кўтарилди...

Вадимнинг миясига қон урилди, у ўша маш'ум онг-ни пичирлаб такрорлади-да, уни ижро этиш йўллари-ни ўйлайбошлади; у сабр қилишга тайёр эди... у ҳамма нарсага бардош беришга ҳам ҳозир эди... аммо, сингил! Мабодо... Оҳ! Лозим бўлган тақдирда у ҳам кўмаклашиши мумкин... у дадил бир қарорга келди; у ўз режасини амалга оширишда қиздан қурол сифатида фойдаланмоқчи бўлди... бир нарсани тушунишдан кўра уни кўпроқ ҳис этуни гуноҳсиз қалбни ҳалок этишга қарор берди... таажжуб! Вадим уни севармиди;— ёки, эзгуликдан кўра нафратланишни афзал кўрармиди?..

Бирдан унинг тедасида овчи қамчиси шарақлади ва у бутун қўли қаттиқ зириллаб оғриганини сезди;— Вадим йўлбарсдек сапчиб турди... Борис Петрович унинг қаршисида туриб, уни бўралаб сўқар эди.

У, Палициннинг ҳақоратларини бошини эгиб эшит-

ди-да, итоат блан унинг кетидан уйга жўнади, хизматкорлар: аҳа, сенга ҳам гал келар экан-ку, дегандек, уни масхаралаб кулиб қарши олдилар.

Шундан бери Вадим ўз вазифасини бир марта ҳам унутгани йўқ.

VII Б О Б

Кечга яқин Палицинникига меҳмонлар келди; Наталья Сергеевна бурмали кимхоб кўйлагини кийиб, упа-элик блан ўзига оро берди; меҳмонхонадаги стол мураббололар, хўл ва қуруқ мевалар блан ясатилди; бадавлат кўшини Геннадий Василич Горинкин тўрда ўтирар ва хўжайка ширинлик тўлдирилган тарелкаларни минут сайини унга тутиб турар эди; у ҳарқайси ширинликдан озроқдан олиб, виқор блан лабини артиб кўярди; у баланд бўйли, оқиш юзли бўлиб, умуман ўша даврдаги қишлоқ аҳолисининг танчагина эпчилларидан эди; балки, лейб-кампанецда¹ хизмат қилгани учун шундайдир; у 25 ёшида истефога чиқиб, уйланди ва икки қизли, бир ўғилли бўлди.— Борис Петрович хўжалик ҳақида, Москва тўғрисида ва ҳоказолар ҳақида гапириб, уни зериктирмай ўтирди, ҳамма кексаларга ўхшаб, эскиликни мақтаб, янгиликни роса қоралади, чунки, умуман, одам қариб қолса, унга ҳамма нарса ёмон кўринаверади;— кечқурун алламаҳалгача гаплашишиб, гапини тамом қилинганидан кейин, нима қилишларини билмай қолдилар; кафтлари блан оғизларини яшириб эснадилар, ўтирган жойларида уёқ-буёққа ўгирилиб, олазарак бўлиб қолдилар; шунда меҳрибон хўжайин дарҳол эрмак топди:

— Ҳой, бола! Миср виносидан олиб кел,— деб қичқирди у, ўз фикридан ўзи қувониб;— иккита кўзача блан иккита катта қумуш кружка олиб келишди. Улар ичишабошлади, кейин баҳслашишди, сўнгра хахолашиб ўпишакетишди;— чаккалари қизишди, йиллар давомида совуған миялари қайнади.

— Сени бир хурсанд қилайми, қўшнижон!— деб хитоб қилди Палицин.

¹ Имтиёзли кўшин.

— Нима блан?

— Шундай бир нарса бланки, у сенинг хаёлингга ҳам келмайди; ўйинни яхши кўрасан-а!.. Менда бир қиз борки — му'жиза... шунақа ўйнайдики!.. Ўйнаганда ҳам жигар-бағрингни ёндиради!.. Мен ҳам монах эмасман, сен ҳам монах эмассан, Васильич...

— Худо сақласин...

— Айтганинг келсин!..

— Хўш, яна нима?

— Яна нима бўларди!.. Онагимам, хотинчам, Наталья Сергеевна,— Оленькага айт, байрамда киядиган энги калта шоҳи кўйлагини кийиб ўйнаб берсин, бошқалар келиб қўшиқ айтишсин, жўровозлардан кўпроқ чақир, бир ўйин бўлсин...— у, нима учун кулаётганини ўзи ҳам билмасдан, хахолаб кулди; ҳозирданоқ ўзи ўйлаган ишнинг кайфини суриб, кафтини ишқалай бошлади; одатда қовоғини солиб юрадиган бу одам ҳозир худди ёш боладай қувноқ бўлиб қолган эди.

Наталья Сергеевна қўшиқчиларга тўпланишни буюриб, ўзи Ольгани ахтариб кетди.

Ольга қаерда эди?..

Ольга ўз хонасининг қоронғи бурчагида, сапдиқ устида тахланган пўстинга бошини қўйиб ётарди; қиз уйғоқ эди; у кечаги оқшомдан бери ҳали ҳам ўзига келгани йўқ; акаси блан жуда қўпол гаплашгани учун ўзини койирди.. аммо Вадим ўша дақиқада уни жуда ҳам қўрқитиб юборган эди-да!— У кун бўйи Вадимнинг олдига бормоқчи, унга сингил бўлишга чиндан ҳам муносиб эканлигини ва уни нафрати ҳаддан ошиб кетгани учун айблмаслигини, унинг иши тўғри эканлигини ва унинг ажойиб жасоратига қойил қолганини айтмоқчи бўлди.

Наталья Сергеевна шам' кўтариб, Ольга ётган кичкинагина хонага кирди; кўйлақлар, пўстинлар илиб қўйилган деворлар ёриди, семиз бойвуччанинг кўланкаси гулдор дастурхон ёзилган столга тушди; ёш қизнинг гўзал, жўшқин ҳаётининг ярми шу хонада ўтган... бу ерда қадди-қомати келишган, ширин сўз йигитлар, иморатлари тошдан, черков минораларининг бошлари олтидан ясалган катта шаҳарлар унинг тушларига

кирарди;— бу ерда, қиш фаслида довул қутириб, хира деразага паға-паға қор ёриб, унинг кўз олдида оппоқ тепалар пайдо бўлар экан, у иссиқ пўстинчасига ўралиб, оппоқ далага, кулранг осмонга ва сумалаклар осилиб, тебраниб турган толларга қараб ўтиришни севар; ўн етти яшар қизларга хос, баён этиб бўлмайдиган сирли истаклар унинг қонини жўшга келтирарди ва аллақандай ўкинч уни йиғлатар; қўлидаги игнаси тушиб кетарди.

Наталья Сергеевна қизни зарда блан туртиб:

— Тур, Ольга! — деб бақирди.

Ольга сапчиб ўрнидан турди, шамнинг шуласидан кўзи қамашди.

— Ухлаб ётганмидинг, ялқов қиз...

— Бошим оғрияпти!

— Бўлмаган гап! Кичкинагина қизча бўлатуриб... боши оғрир эмиш! Ялқовлигим тутди, деб тўппа-тўғри айт қўй-да... ёлғон гапиришини қарая... жавоб бер: ухлаётганмидинг, ялқов қиз?

— Мен ҳечқачон ёлғон гапирмайман.

— Нима-нима! Ҳали, менга гап қайтарадиган ҳам бўлиб қолдингми! Айтишади-я! Ҳа, сеними, беадаб қиз; сени боқиб тарбиялаган мен эмасмидим, муттаҳам, гадо отангдан олиб вояга етказган мен эмасмидим... пошкўр! йўқ! Бу халқ сра ҳам яхшилиқни билмайди! Илон боласи илон, чиён боласи чиён бўлади. Ҳой, мен таъбиҳ бераётганимда лабингли бурма!.. Тўғри тур, пешонангни тириштира, менинг кимлигимни эсингда чикариб қўйганга ўхшайсан, а?..

Ольга нимадир демоқчи бўлдию, ўзини тийди; юзида нафрат аломати кўринди; кўзларида ёнган хира аланга узун киприклари тагига яширинди; унинг елкалари очик бўлиб, қўлларини тушириб турар, кўкраги қалқиб-қалқиб қўярди; у бошқа қизларнинг газабини қайнатиб қўрқитиб юборадиган аччиқ гапларга индамай қулоқ солиб турарди.

— Бор, енгсиз шоҳи кўйлагингни кийиб чиқ, ўйнаб берасан... тагин бошинг оғриб ўтирмасин... Эшитдингми... тезроқ бўл!.. ҳа, айтгандай, Борис Петровичнинг олдида ҳадеб нозу-карашма қилаверма!.. Менинг

қаҳримни биласан-а!.. Ҳаммаларингиз бойдан бирор нарса юлиб олиш пайидасиз... билиб қўй...— Ольга индамай турса ҳам, жуда тутоқиб кетди... агар Наталья Сергеевна кетмаганда, у ортиқ чидаб туролмас эди; кўзларидан ёш томчилари сачраб чиқай деди, аммо аёллар гоҳо ёшларини тияладилар...— Буни қаранг-а! Ундан шубҳаланиб, маломат тошини ёғдиришяпти?— Нимага денг?— О! Қани унинг акаси! Майли, келсин — ва сингисининг ҳар ишда ёрдам беришга тайёрман, деган онтини эшитсин, қасос олиш, вайрон қилиш истаги блан яшаётганини кўрсин, майли, сингисини даҳшатли сирдан хабардор қилсин, сингиси тайёр!

Энди у Вадимга жавоб бераолади, энди унинг кўзлари синамоқчи бўлган кўзларга тик қарай олади, энди заҳархандага бардош бераолади,— бу заҳархандада аллақандай бир илоҳий нарса бор эди; бу заҳарханда юракдаги ҳарбир олийжаноб ниятни, яхшилик учқунидан, одамзодга муҳаббат учқунидан ўт олган ҳарбир истакни юлиб ташлар эди; бу заҳархандага дуч келган киши ўзининг ҳечқандай ниятини сақлаб қололмасди: унда одамларнинг ҳаёлига ҳам келмайдиган зўр ёвузлик бор эди.

Ольгани меҳмонхонада кутишяпти, Борис Петрович тажанг; унинг меҳмони минут сайин кружкасини тўлдириб, ҳа деб лапар айтади, ниҳоят, қиз кириб келди: калта энгли тўққизил кўйлак кийиб, бошини чиройли дурра блан танғиб олган; унинг қора соч ўрими икки кифти орасидан белигача тушган; дўмбоқдан келган бўйни ҳайрон қолдирарли даражада оқ, жажжигина оёқчаси гоҳо кўриниб кетиб, сирли камолатни вада қиларди; йигитчалар аёлларни ўз кайф-сафоларининг куроли деб билиб, уларнинг ана шундай сирли камолатига шайдо бўлиб юрадилар: дарвоқи жажжи оёқчанинг яна бошқа бир фазилати ҳам борки, ҳикоямдан жуда узоқлашиб кетишдан қўрқмаганимда эди, сизларга бу сирни ҳам очган бўлардим.

У кирди... ва ўзининг нафосотига ҳирс блан тикилиб турган маст кўзларни учратди; лекин у хижолат тортмади; қизармади; ранги синиққан ма'юс чеҳраси

унинг тамомила хотиржамлигини, бутунлай тақдирга тан берганини кўрсатарди;— шу дақиқада у ўз ҳаётининг ярим мақсади блан яшар эди; у ажойиб куйнинг бошини ҳам, охирини ҳам чалолмайдиган синиқ органга¹ ўхшарди.

Ашулачилар лапар айтабошлади;—қани, Оленька, бошла!— деб қичқирди Палицин.— Уялма!..— Қиз бир сесканиб тушди; унинг хаёлига: отамнинг қотили олдида ўйнайманми, деган фикр келди;— бу фикр унинг қалбига худди чақмоқдай ёриб кириб, кечирилган кунларнинг изларини ёритди; ҳамма аламлар, ҳамма адолатсизликлар, чўрилик хўрликлари, хуллас бутун ҳаёти унинг кўз олдида худди тобутдан туриб келаётган мурдадай гавдаланди ва қиз унинг таънасини ҳис этди...

Агар бу нафис вужуднинг чеккан азобини тасвирлаш мумкин бўлса, у вақтда сиз унинг ақлдан озмаганига сра ишонаолмас эдингиз!.. чунки, унинг киприклари қуруқ эди ва қаттиқ юмилган титроқ лабидан хўрсиниқ чиқмади. Ҳар иккала помешчик:— «Ҳа! Гўзалим, бошла!.. худо ёрлақаб, бугун бунча ҳам танноз бўлибсан!» деб қичқиришарди; нақадар ажойиб ҳушомад-а! Шундай эмасми.

Ольга бирор киши ачинаётганимикин деб бутун хонани кўздан кечирди... Бу беҳуда умид эди:— у ҳартомонда қабих итоат, аҳмоқона тиржайишни кўрди— қуллар унга ачишиб қарашмас, балки ҳасад блан қараб турар эдилар!— майли, ҳасад қилишса қилишаверсин, деб ўйлади Ольга, уларнинг жазоси шу бўлади.

У ўйинга тушиб кетди.

Ольга парвосизгина, текис ҳаракат қиларди; ҳатто унга хос бўлмаган бир қадар сун'ийликни ҳам пайқаш мумкин эди, аммо у кўп ўтмай беихтиёр ҳаракат қилабошлади; ана шунда юрагидаги довул сиртга тепиб чиқди; илҳом азоби зўрайган дақиқада илоҳий мисра'ларни қоғозга тизиб ташлаб, буларни сезмайдиган, эслолмайдиган шоирдай, у ҳам нима қилаётгани-

¹ Орган — музыка асбоби.

ни билмас, ўз ҳаракатларининг одоб доирасида бўлиши ҳақида қайғурмас эди ва шу сабабдан ҳам унинг ҳаракатлари тамошабинларни сийҳлаб қўйди; бу сан'ат эмас, балки ҳисларнинг қайнаши эди.

У бирдан тўхтаб қолди, эсини йиғиб олди, ёниб турган кўзлари блан ерга қаради, боши айланиб кетди; ҳамма нарса унинг кўз олдида гир айланарди, баралла қўшиқлар унга битта нотекис, аммо мардона садодек, хотираларни эслатучи куйдай эшитилди.

У атрофга қараб, қўрқиб кетди... Қўлини силкитиб, югуриб уйдан чиқиб кетди...

Борис Петрович ўрнидан туриб гандираклаганича қизнинг кетидаң чиқди; унинг жинояткорона истагини қипқизариб кетган юзидан билиш мумкин эди, титраб турган лабларидан отилиб чиқаётган узук-юлуқ сўзлар шу ердагиларга аниқ тушунилиб турарди.

Ольга турадиган хонанинг ҳалқаси солиғлиқ эди; Борис Петрович эшикни қаттиқ тортди, ҳалқа учиб кетди; қиз тиз чўкиб юзини қўллари блан яшириб, бошини кроватъга қўйган ҳолда турарди; Ольга унинг кирганини билмади, чунки:—«Ота! Мени гуноҳкор дема...»— деб, ўзича гапирарди.

— Энди мендан қутилмайсан!— деб хитоб қилди Борис Петрович хахолаб;— мен ҳам яхши одамман — сен ҳам яхши одамсан; шундай бўлгандан кейин...

Қиз сапчиб ўрнидан турди, унинг сўзларини тушунмади шекилли, ҳайронликда тикилиб қолди;— у, қизнинг қўлидан ушлади; Ольга қўлини тортиб олмоқчи бўлдию, кучи етмади; у тўшакка ўтириб, қизни бағрига тортди-да, бўйнидан, кўкрагидан ўпабошлади; қизнинг ўзини ҳимоя қилишга мажоли йўқ эди; қиз юзини ўгириб, унинг қайноқ қучоғига тушиб қолди ва яна бирнеча дақиқа шу аҳволда қолса, ҳалок бўлиши турган гап эди.

Аммо бирдан шовқин кўтарилиб, бойвучча югурганича кириб келди; иззатли эр-хотин ўртасида жанжал-сурон, баҳс бошланди... Наталья Сергеевна маст эрини олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлди; броқ, эрининг бўғиқ йўғон овози блан Наталья Сергеевнанинг шигичка чиққирғи ҳали ҳам эшитилиб турарди; ниҳо-

ят, шовқин-сурон тинчиди — ана шундагина Ольга ҳамманинг ўзидан нари кетганига қаноат ҳосил қилди.

У ўз қалбининг дукиллаб уриб турганини эшитди ва бўйнининг ачишиб оғриётганини сизди; шўрлик қиз! Унинг дўмбоқдан келган елкасининг юқорироқ бир ерида маст чолнинг лабидан қолган қизил доғ кўришиб турарди... Унинг қабрдай созуқ қўллари қизнинг озмунча нозик жойларини эздими! Унинг ўпишларидан қизнинг қалбида озмунча нафрат пайдо бўлди... Ой кўтарилди; унинг нури девордан сирғалиб тушиб, торгина хонага мўралади ва деразанинг крестга ўхшаш ромлари туссизгина полга кўланка ташлади... Шу нур Ольганинг юзига ҳам тушдию, лекин унинг оқарган чеҳрасига ранг киритолмади ва қизил доғ унинг шуласида ғарқ бўлиб кетолмади... шу вақт меҳмонхонадаги девор соати ўн бирга занг урди.

VIII БОБ

Бу оқшом Вадим қаерда яшириниб юрган эди?.. — у қоронғи чердакда, похол устида қўлларини чалиштириб, чалқанча ётарди, у мангулик ҳақида ўйларди, — у кўпдан бери орзу қилган саодатини — озодликни ўйлаб, тасаввур қилиб ётарди; у, яшаб турган нарсаларнинг ҳаммасидан четлаштирилган руҳ эди, ҳеч нарсани истамайдиган, ҳеч нарсага ачинмайдиган, ўтмиш ва келажакнинг соҳиби бўлган руҳ эди; келажак унга ранг-баранг манзара бўлиб кўринарди, у келажакда кўпгина кулгили нарсаларни топар ва ҳечқандай қизганч нарсани кўрмас эди. — Унинг қалби кенгайиб, ўз қафасини ёриб чиқишни, бутун табиатни қамраб олишни ва кейин уни вайрон қилиб ташлашни истар эди, — агар бу истак — телбанинг истаги бўлса, ҳарқалай, буюк телбанинг истаги эди; — энг улуғ яхшилик нимаю, энг улуғ ёвузлик нима? Булар кўз илгамас занжирнинг бир-биридан узоқлашган сари бир-бирига яқинлашиб топишадиган икки учидир.

Ажиб товушлар Вадимнинг хаёлини бўлди: булар лапарнинг шимол шамоли гуриллашига қўшилиб кетган садолари эди; — Вадим бошини кўтарди; ой туйнукка тик боқар ва унинг нури эзияган похолни

ёритиб, қаршидаги деворга тушиб турарди; шунинг учун ҳам Вадим у девордаги ҳарбир тешикни, тўсинлар орасидан осилиб чиқиб турган парча-парча ўтларни бемалол кўраоларди;— у, ана шу девордан анчагача кўзини ололмади, олисдан эшитилаётган қўшиққа анчагача қулоқ солиб ётди... Ниҳоят, куй тинди, тўлин ойни булут қоплади... Вадим ўрнига йиқилди; вужудини сабабсиз бир изтироб қоплаб олди. У қўлини букиб оғритар, уҳ тортар, тишларини ғижирлатар эди... Унинг томирларида нома'лум бир олов кезиб юрар, мияси тарс этиб ёрилгундай бўларди... Эвоҳ! Шунча вақтдан бери фақат нафрат қилиш блағина кифояланиб юрганини қаранг-а!..

Кичкинагина эшик ғирчиллаб очилди; унга енгилгина оёқ товушлари эшитилгандай бўлди.

— Ака!—деди аллаким жуда мулойим товуш блан.

Вадимни титроқ босди.—Бу вақт булут ўтиб кетиб, ой Ольганинг бир елкаси блан юзининг ярмини ёритди; у Вадимнинг яқинида тиз чўкиб турарди.

У қизнинг чеҳрасидаги оғир ташвиш аломатларини кўриб:

— Ҳаммасини тушундим,— деб хитоб қилди.

— Ростданми?—деди Ольга, товуши ўзгариб;— ростданми? Мен сени хурсанд қилгани келдим, дўстим!..

Дўстим! Ер малағи Вадимни биринчи марта шундай деб атади; Вадим бу саодатнинг мазмунини бирдан англаб етаолмади; у, бу саодатнинг бема'ни туш эмаслигига ишонмоқ учун, худди телбадек, бошини чангаллади; лабларига табассум қўнди; унинг бутун бир туйғу блан бойган қалби миллион сўм пулга эга бўлиб, уни ишлатаолмасдан, темир сандиққа яшириб қўядиган ва ўзининг бу хазинасини умрининг охиригача қўриқлайдиган ўткинчи давлат эгасига ўхшаб қолди.

Бу сўз унинг қалбига шу қадар чуқур ўрнашиб қолдики, бирнеча кун ўтгандан кейин у ўзи блан ўзи гаплашиб ўтирганида беихтиёр: дўстим!..—деб юборди.

Агар меинга: сингилни бу қадар қизгин севиш мумкин эмас, десалар, бунга менинг жавобим шу бў-

лади: севги ҳамма ерда ҳам севгидир; я'ни у паришон-хотирлик, телбалиқдир, уни нима деб атасангиз ҳам бўлаверади;— дун'ёда ҳамма нарсдан нафратланиб, фақат биргина кимсани (бу кимса ким бўлмасин, онами, сингилми ёки қизми,— барибир) — ана шу биргина кимсани севучи кишининг муҳаббати сизнинг барча бебош эҳтиросларингиздан кучлироқ бўлади.— Унинг севгиси ўз э'тибори блан ҳарқандай шуҳратпарастликка ётдир... лекин бу севгига хаёл аралашгудек бўлса, унда бахтсиз севгучининг ҳолига вой! — аллақандай бир ажиб зиддият орқасида энг муқаддас туйғу ҳам энг зўр ёвузликларга олиб келади; бу туйғу оқибат-натижада шу қадар улғайиб кетадики, одамнинг қалби уни сиғдиrolмай қолади-да, муқаррар ҳалок бўлади, тилка-пора бўлади.— ёки бир зарб блан ўз санамини парчалаб ташлайди; лекин кўпинча иззати нафс устун келиб, худованд ўз бандаси қаршисида тиз чўкади.

— Ака! Қулоқ сол,— деди Ольга сўзини давом этдириб;— мен ҳамма нарсани бир-бир ўйлаб чиқдим ва сен ҳам, мен ҳам қайтмайдиган йўлда биринчи қадамни қўйишга қарор бердим... Барибир... бу йўлларнинг ҳаммаси ўлимга олиб боради;— аммо мен пасткаш, бағри тош одамга ўзимни ўйинчоқ қилдириб қўймайман... ўйлаган ишимни сен бажаришинг ёки мен ўзим бажаришим керак;— бугун менга алам ўтди, мен шу алам учун ўч олишни истайман ва ўч олишим керак... ака! Менинг оптимни рад этма... Агар сен уни рад этадиган бўлсанг, у вақтда кўрасан... мен, бунга чидолмайман, дедим... сен менга яхшилик қиласан; сен менинг нафратимни худди болам каби қабул қиласан, шу болам ўсиб, вояга етиб, шармандалигимни машаққати ва қони блан ювиб юбормагунча, уни севиб парвариш қиласан... ҳа, шармандалик... у қотил мени қучоқлади, ўпди... бўлди... сен унга даҳшатли жазо бериш учун тайёрланаяпсан-а, ростми?

Вадим ваҳшиёна хаҳолаб кулди ва кулгисини тўхтатиш учун пастки лабини шундай қаттиқ тишладики, қон чиқиб кетди; шу дақиқада у қурбонини нафаси блан заҳарлаётган аждарга ўхшар эди.

— Бизларни бахтсиз қилиб яратган худо ҳақи, унинг муқаддас сиру-асрорлари ҳақи, унинг халоскор салби ҳақи, қасам'ед қилиб айтаманки, ҳарбир ишда, ҳарбир масалада сенга бўйин эгаман, Вадим, агар мен қўлингда қурол бўлсам, сенинг зарбинг кучсиз бўлмаслигини ва беҳуда кетмаслигини биламан! Ой Сен улуғ одамсан!

— Ҳа, мени севганинг учун энди улуғман!..

Қиз индамади.

— Тинчлан, эсингни йиғ,— деди Вадим...— Сен мени ҳали билмайсан, аммо мен фикрларимни сенга очиб сўзлайман, бутун ҳаётимни ҳикоя қилиб бераман, ана ўшанда сен мени билиб оласан. Мен ғалати қалбимни сенга очиб кўрсатишим мумкин: сен бу денгиздан сузиб ўтолмайдиган ожиз қайиқ эмассан; унинг тўлқинлари, бўронлари сени кўрқитолмайди; сен шу довул кучоғида туғилгансан, сен унинг чексиз қарига фарқ бўлиб кетмайсан!..

Отамиз вафот этганидан кейин мен сени, беланчақдаги чақалоқни, яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам, ташвишни ҳам билмайдиган мурғак қизчани ташлаб кетганим ҳамон эсимда — менинг кўксимда эса, ўша вақтдаёқ ҳалокатли сўнмас эҳтирос ёнабошлаган эди; сен жажжи қўлларингни менга узатиб, жилмайдинг... ҳимоянгга ол, дегандек бўлдинг... менинг бўлса, бир бурда ҳам ноним йўқ эди...

Менга ачинишиб, монастырьда олиб қолишди;— овқат беришди, чунки мен ит эмас эдим, мени сувга чўктириб юбориш мумкин эмасди;— мен энг яхши йилларимни монастырьда ўтказдим; қўнғироқларнинг қулоқни батанг келтирадиган товуши, худога яқин бўлиш учун қора ридо кийиб олган одамларнинг қироатигина эшитиладиган деворлар орасида хўрланиб юрдим... Табиат мени камситгани, я'ни хунук бўлганим учун улар ҳам мени хўрладилар. Улар мени хунук бўлганим учун худога шукур қилишга мажбур этдилар; гўё худо мени ташвишли дунёдан, гуноҳлардан халос этиш учун хунук қилиб яратган эмиш... Ибодат қилармишман! Юрагимда қаҳр-ғазабгина бор эди! — кўпинча оқшом чоғда, ботаётган қуёшнинг пуш-

ти шу лалари черков гумбазларида ва мис кўнгироқларда ярақлаб турганда, мен муқаддас дарвозадан чиқиб, кичкинагина вайрона черков ўрнашган тепадан туриб зиндонимни тамоша қилардим, — у олисдан ғоят гўзал бўлиб кўринарди! — булутлар менинг хаёлимни ўзларининг самовий қанотлари билан баравар парвоз қилишга да'ват этардилар, аммо истеҳзоли овоз менга пичирлаб бундай дер эди: сен ўз фикринг билан бутун борликни қамраб олишга қодирсан; сен ўз қалбининг кучи билан табиий тартибни бузиб ташлаб, янги-сини яратаоласан, шунинг учун ҳам мен сени бу ердан чиқармайман; сенга шу ишларни қилаолишинг мумкинлигини билишнинг ўзи кифоя!..

Монастирьда ҳечким мен билан дўст бўлишни, бирга бўлишни истамади; мен ёлғиз эдим, ҳамиша якка юрдим; — мен йиғлаганимда — одамлар кулишди; чунки улар ўзларидан ёмонроқ ёки яхшироқ бўлганларга ачинишолмайди; — менга таниш монахларнинг ҳаммаси тентак бўлиб туғилган ёки кексайиб тентак бўлиб қолган, рўза тутишдан бошқа нарсага ярамайдиган оддий, бир нав' тузук махлуқлар эди... Мен одамзодни ёмон кўришни истадим ва беихтиёр ундан нафратландиган бўлиб қолдим; жоним азобда қолди; унга озодлик, ксиг дала, очиқ осмон керак эди... ғиштдан ясалган оқ қафасда ўтириб, ҳужрадан черковга олиб борадиган тор сўқмоқ йўлига қараб кини билан баҳор ҳақида ўйлаш; қўёшнинг нурли жамолини узун панжарали деразадангина кўриш ва бирор китобда ёзилмаган нарса ҳақида гапиришга жур'ат қилолмаслик даҳшатли бир ҳолдир...

Телба бўлиб қолиш мумкин!

Ольга, кунлардан бир кун мен оёқсиз тиланчинини кўриб қолдим. У ўртоқларининг суҳбатига аралашмасдан, муқаддас дарвоза олдида, ерда, иккита тошни бир-бирига тақирлатиб уриб ўтирарди ва тошдан учқун чиқса, унинг кўримсизгина юзида ажиб бир севиш пайдо бўларди. — Мен унинг ёнига келиб: «Сен жуда ақлли экансан, биродар, негаки ановиларнинг жанжалига аралашмаяпсан» — дедим.

— Менинг оёғим йўқ, — деб жавоб берди у, норози

бир қиёфада; бу нарса мени ҳайратда қолдирди; хато қилдим, деб ўйладим! — броқ савол беравердим: сен аввал нима иш қилардинг; савдогармидинг, деҳқонмидинг?

— Тиланчи эдим! — деб жавоб берди у, — тиланчи бўлиб туғилган эдим, тиланчи бўлиб ўламан; фақат фарқ шу бўладики, оёқ блан туғилган эдим, оёқсиз ўламан!

— Нега энди?

— Нега эмиш! — шуерга келганда у ўйланиб қолди; кейин эса, бепарволик блан гапираркетди: — мен бир кўрни етаклаб юрардим; бизлар кўпчилик эдик, — кўр ўлгандан кейин мен ортиқча бўлиб қолдим. Мени бекорга овқат емасин, фойдаси тегсин, деб қўл-оёғимни синдиришди; энди мени тележкада олиб юришади, пул беришади.

Мен ундан дарҳол:

— Сен ота-онангни кўрганмисан? — деб сўрадим.

— Кўрганда қапдоқ!

— Улар нима иш қилишарди?

— Тиланчилик қилишарди! — деб жилмайиб қўйди у; мен унинг сўзларини бутунлай ишониб эшитганим учун, унинг бу блан тақдир устидан кулганини ҳам, мени масхара қилганини ҳам билолмадим.

«Демак, шундай бир ҳол ҳам бор эканки, унда хунуклик айб бўлмай қоларкан» — деб ўйладим.

Эртаси кун монастырьдан қочиб, тиланчилик қила-бошладим.

Вадим шу ерда гапини тўхтатди.

— Мақсадингни тушунаман! — деди Ольга, унинг қўлини сиқар экан.

— Тушунишингни билардим!.. Ахир, синглим эмасмисан? — деб жавоб қайтарди Вадим.

— Менга қара, бечора отамиз учун қасос олишимизни фалакнинг ўзи истаяпти; шу сабабдан у, барча ҳодисаларни бир-бирига боғлаб, сени мақсад йўлига солди...

— Бу ё фалакнинг, ёки дўзахнинг иши... балки, бу уларнинг иши ҳам эмас, одамнинг қат'ий истаги табиатни ҳам, ҳодисани ҳам ўз амрига бўйсундираола-

ди;— гарчи мен тиланчилик қилабошлаганимдан бери аллақандай бир қутурган иблис бағримга ўрнашиб олган бўлса ҳам, аммо у менинг ҳаракатларимга таъсир кўрсатаолгани йўқ; у менга фақат азоб бериб келди, холос; маҳв бўлган умидларни тирилтирди, муҳаббат ташналигини оширди,— у қоронғи жарлик қирғоғида мен блан ёнма-ён дайдиб юриб, менга олисдаги бутун бир жаннатни кўрсатди; аммо ўша жаннатга етмоқ учун тубсиз жарликдан хатлаб ўтмоқ зарур эди. Мен қасд қилаолмадим; оладиган қасосимни кимга васият қилиб кетаолардим? Уни кимга топшириб кетишим мумкин эди?

Мен шерикларидан орқада қолиб кетган жануб қуши сингари қиш довулларига дуч келиб, узоқ вақт бошпанасиз, мазгилсиз кездим; узоқ умр кўриш ҳаётимнинг мақсади бўлиб қолди.

Аммо тақдир мени бир одам блан учраштирдик, у, гапдан гап чиқиб, сенинг Палицинникида тарбияланаётганингни, унинг бой, вақти хуш, бахтли эканини айтиб қолди,— бу хабар ғазабимни қайнатиб юборди!.. Мен унинг бахтли бўлишини истамас эдим ва у бундан буён бахтли бўлмайди;— мен бу уйга ўзим блан бирга ўз иблисимни олиб келдим; унинг нафаси бахтлилар учун вабо, ҳа, вабо... синглим, сен мени кечир... Эҳ! Мен жиноятчима... у ёвуз руҳ сенинг вужудингга ҳам жойлашганини кўриб турибман; умрини ҳам заволнию ҳам камоли бўлган бу иллат сенга ҳам юқибди. Агар мен бўлмасам, сен, эй ер фариштаси, беғамлигингча қолаверардинг... Энди ҳаммаси тугади... менинг нафасим умид гулларингни сўндирди... энди осойишталигингдан воз кеч... исёнкор денгиз тўлқинларида гуллар ўсмайди; иблис бор ерда, худо йўқ...

— Бу қандай гап!— деб хитоб қилди Ольга,— наҳотки, сен пушаймон қилаяпсан!.. Дуруст, мен аёл кишиман, лекин, ҳарқандай аёл ҳам қайғуларини, оромсизлигини дабдабали иснодга алишавермайди-ку... дабдабали иснодга!— Эвоҳ! Чолнинг, оилам душманининг ўйнаши бўлармишман... сен шундай бўлишини истар эдинг-а, Вадим, тўғрими?

— Йўқ, агар шундай бўлса, мен сени ўлдирардим...

— Эндичи, энди ўлдиршингга ким халал бера-
япти?

— Эндими? Энди...— у ерга қараб, хомуш бўлиб қолди; унинг қаттиқ азоб чекаётганлиги қуйидаги сўзларидан билиниб турарди:— наҳотки, энди сени ўлдирсам! Энди, кўзларимда ёш пайдо бўлиб, сенинг оёғингга бош қўйиб йиғлашга тайёрману, сени ўлдирармидим! Эвоҳ! Кулгиси энг қаттиқ азобдан ҳам оғирроқ бўлган киши учун йиғламоқ — нақадар улур роҳат!... Йўқ, мен ҳали ҳам сен ўйлаганингдай расво эмасман; сени кўришни ўзи учун саодат деб билучи киши ҳар жиҳатдан мукаммал жиноятчи бўлаолмайди.

— Мени ўлдирган киши менинг халоскорим бўлади,— деди Ольга, бирнеча дақиқа сукутга фарқ бўлганидан кейин, аста жилмайиб.

— Менинг номим ер юзида ланатланганидан кейин, ким мени яхши иш қилди, деб айтаолади?

— Мен сенга ҳайронман, дўстим!..

— Истамайман! Мени севгин.

Қиз қўллари блан юзини яширди.

IX БОБ

Орангизда ким нурли Ока соҳилларида бўлган?— орангизда ким унинг хотираларга бой бўлмаса ҳам, табиий ўз ҳашамати блан порловчи тўлқинларини тамоша қилган! — Китобхон! Сенинг бахтиёрлигингга ёки боболарингнинг қонли ҳалокатига гувоҳ бўлган тўлқинлар шулар эмасмикан! Йўқ, ундай эмас!.. Севинч ёшларинг қўшилган ёки боболарингнинг қонига бўялган тўлқин эпидиликда денгизнинг олис бир ерида мақсадсиз ва умидсиз сарсон-саргардон бўлиб юргандир, ё бўлмаса, ғазаби кўзгаган дақиқада мрамор қояга урилиб, парча-парча бўлиб кетгандир!— у йўл-йўлакай инсоний эҳтиросларнинг изларини йўқотиб қўйган, у, тентак ошиқларнинг бема'ни оҳ-надоматлари устидан кулган хотин каби, ўзининг устидан беозоргина ўтган асрларнинг ўзгаришларидан кулмоқда; у дўзахдан ҳам, жаннатдан ҳам қўрқмайди; у эркин

яшайди ва истаган вақтида маҳв бўлади,— у бирорта бахтсиз қалбнинг қабрига айланганда ҳам, ўз нафосатини, беором, тетик феълини йўқотмайди; унинг мурда устида тутган азасида ачинишидан кўра тасалли кўпроқ.— Агар бирор нарсага ҳасад қилиш мумкин бўлса, у ҳолда ёлғиз табиат қонунигагина итоат этучи кўмкўк, совуқ тўлқинларга ҳасад қилиш керак. Биз ўз қонунларимизни ўйлаб топганимиздан буён табиатнинг бу қонуни биз учун яроқсиз бўлиб қолган.

Вадим сершоҳ арғувсон дарахти остида турарди; унинг боши теварагида хушбўй ис анқир эди. Қалбнинг қаттиқ азоб чекиши натижасида тошга айланиб кетган ҳислар аста-секин эриди; одамлар рад этган бу маҳлуқ табиат қучоғига ўзини отишга тайёр эди; фақат табиатгина унинг оташини чақоғини қондирар ва унга бошқа қалб, ёки янги қиёфа бериб, ўзининг оғир хатосини тузатаоларди.— Вадим қирғоқдаги майсани, тек соҳилда ялтироқ, яшил шокилалардек осилиб турган қалин хмельни аллақандай бир хотиржамлик билан кузатиб турарди.— Узоқдан, туман орасидан кўринаётган тепаликлар экинзорлардан ажралиб, юксалиб турарди; эҳтимол бу тепаликлар татар суворийларининг қабрларидир; арчазорлар, қайинзорлар сувга тўнтариб қўйилгандек туюларди; арчаларнинг қорамтир туси қайинларнинг сарғимтир япроқлари ва оқиш илдиэларидан фарқ қилиб турарди;— ёз қуёши шу оддий манзарага зарҳал югуртирган эди; тугилган ериндан оқиб ўтадиган дарёнинг шовқунида аллага, кекса янаганинг ҳикояларига ўхшаб кетучи алланима бор; Вадим шуни сизди ва унинг хаёли беихтиёр ўтмишга йўл олди; ўтмиш бир вақтлар ўзимизники бўлган уйга ўхшайди ва биз эндиликда бу уйда меҳмон деган ном остида базм қуришимиз керак;— ана шу роҳатнинг тубида ётган оғир ҳасрат тиниқ, шаффоф америка қудуғининг тубидаги захарли тимсоҳга ўхшайди.

Ногаҳон шамол олис бир ердан арава қўнғироғининг жаранг-журунг садосини олиб келди... Вадим бир сескандию, нима учун сесканганини ўзи ҳам билмай қолди; у — қайрилиб қараб, буталар орасидан ёғоч кўприкни ва сарғиш йўлни кўрди. Бу йўл тепалар ор-

қасида йўқолиб кетарди; шу йўлда тўрт филдиракли оддий соявон арава ортидан кулранг чанг кўтарилмоқда эди;... «Биз томонга келмаяптимикин?— деб ўйлади Вадим;— йўғе! Кимникига келади?»—...кўнғироқ уни ташвишга солиб қўйди; аллақандай бир ғаш кўнғилга кўрғошиндай ботди.— У дар'ё бўйлаб кезиб, кўнғил очишга уринди... Лекин кўнғил очилмади: ла'нати кўнғироқ уни та'қиб қиларди...

Бойнинг уйида нима гап?— кўнғироқ товушини у ерда ҳам эшитишди — лекин бу севимли садо ҳечкимнинг кўнғилини ғаш қилмади; Наталья Сергеевна дераза олдига югуриб келди, кеча кечкурундан бери хотини блан аразлашиб, гаплашмаётган Борис Петрович эса, ўзини нариги деразага отди.— Улар отпуссага чиққан ўғлининг келишини кутишар эди — бу келаётган ўша бўлса керак!..

У даврда почталар жуда ёмон ишларди, ёки, тўғри-си, почтанинг ўзи йўқ эди;— ота-оналар подшо хизматидаги болаларининг олдига чопар юборардилар... аммо бу чопарлар эркинликдан фойдаланиб, кўпинча қайтиб келмас эдилар;— бу нарса шунга олиб келар эдики, чунончи, бир она аллақачон урушда ўлиб кетган ўғлини бир қизга унаштириб қўйди — гўзал қиз куёв болани кута-кута, ниҳоят, бошқага тегиб кетди; тўй кечаси биринчи куёвнинг арвоҳи ғойибдан келиб, келин-куёв блан бирга ётди; «қиз меники», деди у; унинг сўзлари бўш каллада елиб юрган шамолнинг худди ўзгинаси эди; у келинни бағрига босди, лекин унинг қалби ўрнида қонли яра бор эди;— поппи чақиритди, поп крест блан муқаддас сув олиб келди; шунда бемаҳал келган меҳмонни ҳайдаб юборишди; у кетатуриб йиғлаб юборди, аммо унинг бақрайган кўзларидан ёш ўрнига қум сочилди; орадан қирқ кун ўтгач, келин сил бўлиб ўлди, куёвни эса ҳечқаердан излаб тополмадилар.

Халқда шунақа бир ривоят бор; биз бу ривоятни қўйиб, ҳикоямизни давом этдирамиз. Борис Петрович блан унинг хотини уч йилдан бери Юринькадан хат-хабар ололмас эдилар!.. Бундан бир ой илгари у йўлда бир зиёратчини учратиб, ундан хат бериб юборган

ва шу хатида яқинда етиб келишини билдирган эди... келаётган унинг ўзгинаси!..

Қўнғироқ тобора баландроқ жаранглайбошлади... ана, яқинлашиб келаяпти, от дупури, кучернинг қий-қириғи, гилдиракларнинг тарақ-туруқи эшитилди... соявон арава дарвозадан кириб келди... Қўрадагиларнинг ҳаммаси йиғилишди... келган ўша... ҳарбий мундирда... ана, аравадан сакраб тушиб, онасининг қучоғига отилди... отаси нарироқда туриб, йиғлаяпти... ахир, бу уларнинг яккаю-ягона ўғли эмасми!

Дарвоқи, бундай нарсалар тасвирга муҳтож эмас...

Вадим кечқурун уйга қайтиб келди... соявон арава-ни кўрди, қулоғи яримта-юримта гапларни илғади... у ким келганини пайқади; у, шод оломонга ҳасад блан боқди, келажакни ўйлади, кунларни санади, тиши орасидан аллақандай маломат сўзлари отилиб чиқди... кейин эса, уйга қараб... бундай деди: бу гап чин! бу овоза ёлғон эмас... бирнеча ҳафтадан кейин шу ерда қон тўкилади ва бундан ҳам каттароқ ишлар бўлади, бошқалар беҳисоб азоб чекканларидан кейин ҳам бирор дақиқа бахтли бўлаолмайдилару, нега булар узоқ вақт сурган кайф-сафолари бадалига ақалли бир кун ҳам азоб чекмас эканлар!.. Нега фалак уларни севадно, мени севмайди! — Ё парвардигор, агар сен мени ўғлингдай, йўқ, ўғлингдай эмас, балки бир асрандидай севсанг эди... мен билдирган миннатдорчиликнинг ярми уларнинг барча ибодатларидан кучлироқ бўларди... — аммо сен мени туғилган соатимдан ла'натлагансан... ва мен маҳв бўладиган соатимда сенинг салтанатингни ла'натлаб кетаман..

Вадим чипта соявон арава ёнида қимир этмай турарди; атрофда ола-говур оломон; кампирлар, болалар тиқилишиб, бақириб чақирисар, хахолаб кулишар эди.

— Бойваччамиз бирам чиройли эканки, — дер эди аллаким... Вадим қип-қизариб кетди... ва шу дақиқадан бошлаб Юрий Палициннинг номини нафратлаб тилга оладиган бўлиб қолди...

Нима ҳам қилиш мумкин! У ўзининг иблисона вас-васасидан халос бўлолмади.

Қош қорайди; шам'лар ёқилди; дастурхон ясатилиб мис самовар олиб кирилди; Борис Петрович азиз меҳмондан беҳад шод бўлиб, хотини унга нимани манзур қилишни билолмай довдираб қолган эди; меҳмонхонанинг қия очиқ эшигидан ёндаги хонага узун шу'ла тушиб турарди; бу хонанинг деворлари ёнида рўзғор идишлари тахланган баланд шкафлар қорайиб кўринарди; Ольга шу хонанинг эшиги олдида оёқ учида туриб Юрийдан кўзини узмасди,— уни бундай қилишга шунчаки қизиқишдан кўра кучлироқ бир нарса мажбур қилган эди — Юрий жуда гўзал эди!.. Хотинларга худди шунақа гўзал чеҳралар ёқади; унинг чеҳрасида меҳрибонлик ва шу блан бирга жўшқинлик барқ уриб турарди; унда табиий бир оташ, истехзосиз бир қувноқлик бор эди;— у, ўз даврининг одати бўйича, юзига упа сурмаган; узун кўнғир сочлари бўйинини қоплаб олган; унинг мовий кўзларида нур акс этмас, лекин бу кўзлар ўзлариға дуч келган ҳамма нарсаға нур сочар эди.

У пойтахт тўғрисида, буюк Екатерина ҳақида сўзлар эди; халқ Екатеринбургани онагинамиз деб атармиш ва у, гвардиянинг ҳарбир солдатиға қўлидан ўптирармиш... Юрий Екатерина ҳақида гапирганда, чаккалари ёнарди: овози ҳам беихтиёр баландроқ жарангларди.— Кейин у шаҳардаги ўйин-кулгилар тўғрисида, ҳарир тўр ёпиниб ва йўл-йўл духоба кўйлак кийиб ясанган нозанинлар ҳақида гапиракетди...

Ольга қулоқ солиб турар экан, ҳасадға ўхшаш бир туйғу вужудини қоплаб олди: «агар менинг ҳақимда ҳам шундай гапирсалар, агар мен ҳам елкамға ҳарир тўр ташлаб қимматбаҳо гавҳарлар тақсам... эҳ, қанчалик бахтли бўлар эдим-а!..» 18 ёшға кирган ҳарқандай қиз ҳам унинг ўрнида шундай орзу қиларди. Гуллар баҳорға қанчалик керак бўлса, либос ҳам хотинларнинг бахтли бўлиши учун шунчалик керак.

Ольга «у эшик томонға қараб, менинг тамоша қилиб турганимни кўриб қолмасин», деб қўрқди; бу қўрқувда озроққина бўлса ҳам ғурур бор эди...

Броқ, бу ердан кетиб бўладими? Юрий бирам ёқим-

ли гапираяптики, асти қўяверасиз. Унинг товуши олий-жаноб туйғуларини аниқ равшан ифодалаб бераётти,— Ольга унинг сўзларига тушунаолмаётган бўлса ҳам, ҳарҳолда... ўзини у сўзларнинг ма'носини тушунаётгандек ҳис қилди!..

Ана шундай қобилиятга эга бўлган кишилар борлигига шубҳаланмаслик керак, лекин бу қобилиятдан фақат сараланган кишиларгина фойдаланаолади, бу сараланган кишининг қалби ўзига ўхшаганларнинг қалбига бичиб яратилган бўлади, унинг тақдири ўзига ўхшаганларнинг тақдирига боғлиқ бўлади...— ана шундагина туғилишидан илгариеъ бир-бирига таниqliк бўлган бу икки вужуд бир-бирининг товушини эшитиб, кўзларини, табассумини кўриб, ўз қисматини уқиб олади... шундай қилганда, улар алданишмайди... ва агар улар кўнгилнинг ана шу муқаддас, сирли интилишига тўла ишонч блан берилмасалар, уларнинг шўри қурийди...— пасткаш одамларнинг барча сафаталарига қарамай, бу сирли интилиш бор ва у бўлиши зарур, токи жон — танимизга яшамоқ ва ҳаракат қилмоқ учунгина ато қилинган — агар муҳаббат бўлмаса, барча мақсадларнинг, одамзод қилган ҳамма меҳнатнинг қиммати нима бўлар эди?— ахир, гоҳо, халқ блан подшо ўрғасида ҳам шу қудратли хайрихоҳликни кўрмаймизми?— чунончи, Наполеон блан унинг қўшинини олиб кўринг!— улар бир-биридан узоқланганидан кейин, қанча яшай олди?

Эҳе, Ольга ўз моҳиятини тушунган илк дақиқада ҳуссига ҳуси қўшилди, унинг нафаси қисилиб турган кенг кўкрагида истиқболи буёк бўлган ма'сум ҳаёт мавж урди; унинг шу кўкрагида азоб-уқубат учун ва'да қилинган ва жаннат роҳатлари учун яратилган қалб дуқиллаб уриб турарди...

Сокин булоққа тош ташланиши кифоя эди.

Киз қайрилиб қаради.

Чироқнинг ингичка ёрқин шу'ласи эшик тирқишидан шу хонага кириб, даҳшатли, ҳақоратли, жилмайиб, буришиб турган лабларга тушди,— теварак-атроф қоп-қоронғи зулмат бўлса ҳам эшик тирқишидан кирган нур қизнинг дарҳол акасини таниб олиши учун

кифоя эди... Вадимнинг бутун ҳаёти унинг қўжарган лабларида тўла ифодаланган эди; чироқ шу ласининг ҳам келиб-келиб унинг лабларига тушганини қаранг-а.

Вадим яқинроқ келди: унинг бутун вужуди муз эди.

— Табриклайман, Ольга...

— Нима блан?

— Шундай эмасми-а... сенинг ёш хўжайининг мунча ҳам чиройлик-а!..

— У сенинг ҳам хўжайининг!— хафа бўлиб, э'тироз билдирди Ольга.

— Сра ҳам-да... мен ўз ихтиёрим блан хизматкор бўлганман... мен ҳаётим, тарбиям учун улардан қарздор эмасман... аммо сенинг йўригинг бошқа!.. Уҳў, бир қарагин-а, ана эпчиллигу, ана ҳусн...

Қиз хўрсинди...

— Ана шу гўзал бош тандан жудо қилинади...— деб пичирлаб сўзида, давом этди Вадим.— Ана шу ипакдай юмшоқ сочлар қонга бўялиб, хунук-бедаво бўлиб кетади... онг эсингдами... жуда шошиб онг ичиб қўйдинг-да... Эҳ, отам! Отажоним!.. Тезда шундай бир дақиқа келадики, сенинг нотинч руҳинг уларнинг жасадлари устида сузиб юриб, болаларингга оқ фотиҳа беради,— ўша дақиқа яқин қолди, жуда яқин...

— Яқин қолди!..

— Мен сенинг завқланаётганингни кўраяпман!— деди унга акаси, парвосизгина.— Яқин қолди!— Шунча кутганимиз бас, аммо шунча кутганимиз бекор кетмади!.. Бизнинг қасос олишимиз учун худо бутун бир халқни оёққа турғизади: мен сенга айтиб бераман... қулоқ сол, хурсанд бўласан: Донда жасур бир телба пайдо бўлди, у мен подшомани деб да'во қилди... халқ ўз подшосининг соқол қўйганидан, деҳқонларга ўхшаб гапиришидан хурсанд бўлиб, унга ёнбосди... дворянлар ҳалок бўлаётипти,— ахир, халққа эрмак керак эмасми... эрмак бўлмаса байрам ҳам байрамга ўхшамай қолади!.. Қон қўшилмаган вино уларга та'сир қилмай қўйди.— Азбаройи севинганингдан қалтирайсан, Ольга...

Қиз бошини қуйи солиб, индамай узоқлашди. Энди унинг юрагида қасос йўқ эди;— энди у ўз вадасининг

нақадар қўрқинчли эканини бутунлай тушунди; ибодат қилмоқчи бўлди... аммо ҳечқайси дуо ҳам унинг кўнглига тасалли беролмади; ҳарбир дуо маломат бўлиб, беҳуда тавбанинг товуши бўлиб туюларди... «ёвуз душманининг ўғли мунча ҳам чиройли-я» деб ўйларди Ольга, ана шу оддий фикр кечаси блан турли шаклларда унинг тушига кириб чиқди; у алоғ-чалог тушлардан қутулолмай, уларга хаёлнинг енгилгина пардасини ёпиб қўяр эди, холос,— аммо эрталабки туманга бурканган жарлик унча қоронғи бўлмаса ҳам, броқ йўлчига икки марта кенгроқ бўлиб туюлади.

Бу вақт Вадим меҳмонхона эшиги олдида қолиб, кўришув қувончи блан руҳланган оилада бўлаётган ҳодисаларга хира кўзларини тикиб турарди... унинг қалбида ҳам қувонч бор эди, лекин бу қувонч ойнинг майингина шуласидан кейин чиққан ёнғиннинг алангасига ўхшарди.

У, шу ерда анча вақт туриб қолиб, ёш Палициннинг хусини тамоша қилди,— у шу қадар хаёл суриб кетдики, Борис Петровичнинг, «Ҳей, малай... Вадимка!» деб — чақирганини ҳам биринчи марта эшитмай қолди.— Ўзига келганидан кейин, кирди;— Юрий унга ачишгансимон қаради, броқ Вадим ўз туйғуларининг ма'лум бўлиб қолмаслиги учун, ерга қараб тураверди.

— Қалай, букурим сенга ма'қулми!..— деди Борис Петрович,— жуда галати-да...

— Дадажон,— деди Юрий,— ҳарбир кишининг ҳам ўз камчиликлари бўлади... табиат майиб қилиб яратгани учун у айбли эмас!..

— Агар менга яхши хизмат қилсанг,— деди у, ма'юс бўлиб турган Вадимга қараб,— мен сени хурсанд қиламан!.. бор энди, ишингни қил...

— Қани, йўқол,— деди, Вадимнинг турган жойидан жилмаётганини кўрган Борис Петрович; йигитчанинг меҳрибонлиги, унинг очиқ чеҳра блан гапириши Вадимни уялтириб қўйган эди;— бир нафас ғойиб бўлган ҳасад, у эшикка яқинлашганидагина юрагига қайтиб келди, аммо бу ҳасад шу бир нафасда янада зўрайиб қайтган эди.

У остонадан хатлаб ўтар экан, деворга тушган

хунук соясини кўрди, уни оғир бир туйғу эздн:— у уйдан телбадек югуриб чиқиб далага йўл олди;— Вадим эрталаб кўрага қайтди, у каттакон бўрини судраб келди... ўрмонда санқиб юрганида доим кўйнида олиб юрадиган катта пичоғи блан шу йиртқични ўлдирган эди... Қўрадагиларнинг ҳаммаси Вадимни ўраб олишди, унинг мардлигига қойил қолиб, ҳатто хўжайинлар ҳам ҳовлига чиқишди... Ниҳоят, у ҳам бир нафас тантана қилиб, кайф сурди!— «Сен энди отбоқарим бўласан!»— деди Борис Петрович.

ХИБОБ

Борис Петрович ўзининг янги отбоқари, итлари ва қуйи табақали гумашталари блан қишлоқ чеккасига овга чиқиб кетди; Палицин ҳатто кексайган чоғида ҳам овга жуда ишқибоз эди ва иложини топиши блан, ўзининг энг ёмон душманлари бўлган айиқларнинг макони — қалин ўрмонлар ичига кириб кетарди.

Юрий хилват қишлоқда нима қилсин? Отасига эргашиб борсинми?— йўқ, у ҳайволлар блан урушишни ўзи учун кайфичоғлик деб билмайди;— у уйда қолди, хонама-хона кезиб юрди, бирорта эрмак излади, гулқоғозларни тар-тар йиртди;— эрмак учун ажойиб машғулот эди;— шу вақт чеккароқда алланима йилт этиб кетди... аёл кўйлаги кўринди;— у ўша томонга бориб, тушки қуёш шуласи блан ёришиб турган кичкинагина хонага кирди; бу хонадан аллақандай муаттар ҳид келарди; оташин қалбли ёш қиз шу ерда яшаб турганлиги бу хонага ўзгача руҳ бағишлаган эди.

Севимли хотиннинг уйига тез-тез бориб турадиган киши менинг нима демоқчи бўлаётганимни тушунади... у ана шу сиҳргар ҳиднинг таъсириши синаб кўрган, бу уйнинг ҳавоси унинг муқаддас орзулари блан чамбарчас боғланган, бу ҳаво ҳар кеча мусаффо қиз кўкрагининг нафаси блан яна хушбўйроқ бўлади — у биргина ўрин-кўрпа блан безатилган шу бурчакни Муҳаммад пайгамбарнинг бутун бошли жаннатига алишмаган бўларди...

— Ия, Ольга, бу сенмисан!— деди ёш Палицин

кулиб.— Мен соя блан қувлашиб юрибман деб ўйлабман, роса алданибман-да!

— Хато қилганингиз учун хафамисиз? — Оҳ, агар шундай бўлса, хотиржам бўлаверинг, мен сиз блан худди соядек гаплашаман, я'ни жуда кам гаплашаман... ундан кейин...

— Худо ҳақи, бундай қилакўрма, севикли Ольга! Мен сенинг сўзларингни кун бўйи эшитишга тайёрман; нақадар зерикканимни хаёлингга ҳам келтираолмайсан; ҳамаёқда санқиб юрибман... ким блан гаплашишни билмайман... ойим рўзғордан бўшамайди,— худо ҳақи, гапир, гапиравер... қарғасанг ҳам майли.. фақат ўзингни четга тортма!..

— Москваги гўзалларни дарров унутибсиз-да, ўшаларни ўйласангиз, зерикмайсиз.

— Уларни ўйлаб туриб, сен блан гаплашайми? Йўқ, Ольга, бу икки нарса бир кўнгилга сиғмайди!..

— Мен, оддий, далачи қиз, сизга нима ҳам дейишим мумкин? Нимани кўрибману, нимани эшитибман? Мен сизни зериккиш касалидан халос этадиган дори бўлолмайман; ҳарқандай дори ҳам, ҳарқанча шифо бўлишига қарамай, жуда аччиқ бўлади.

— Бугун сенинг кайфинг бузуқ,—деди Юрий, унинг қўлидан ушлаб, зўрлаб ўтқазар экан.— Сен ё мендан, ёки ойимдан хафа бўлибсан... Агар сени бирор киши хафа қилган бўлса, менга айт; номусимни ўртага қўйиб оит нчаманки, сени хафа қилганининг адабини бераман...

— Менга сизнинг ҳимоянгиз, қасос олиб беришингиз керак эмас... қўлимни қўйиб юборинг!.. Сизга эрмак керак бўлса, бошқаларни, мендан кўра итоатлироқ, ўз юрагини сизга бериб, жилмайиб кўнглингизни топадиганларни чақиринг... юрагим сиқилиб кетаяпти... ундан кейин, мен сизнинг чўрингиз эмасман... боринг...

— Ольга, қулоқ сол, та'на қилма... Оҳ! мени кечир наҳотки, менинг ҳаракатларимдан шундай фикрга келган бўлсанг? Наҳотки, мен Ольгани чўри ўрнида кўриб муомала қилаётган бўлсам?— Сен камбағал, етимча бўлсанг ҳам, ақллисан, гўзалсан; менинг сўзларимда хушомад йўқ; чин кўнгилдан сўзлаяпман; ҳий!

ла-найранглардан ҳолий бўлган фикрларимни сенга очиқ-ойдин сўзлаяпман;— агар сен мен билан гаплашмасанг, мендан қочиб юрсанг, ўзингга зиён қиласан; шундай қилгундек бўлсанг, сенга тинчлик бермайман;— раҳминг келсин... мен бу ерда одамнамо махлуқлар орасида яккаланиб юрганымда, шу саҳрода бир фаришта олдимда пайдо бўлди; лекин унинг мени ўзига яқинлаштирмаётгани, тикилиб-тикилиб қарашимга, сўзларига қулоқ солишимга ижозат бермаётган. лиги адолатданми? Ё раббий! Чанқаб юрагим ўтдай ўртанаётган дақиқада кўз олдимда шифобахш сувни кўрсаму, унга лабимни яқинлаштиришим билан, у қуриб қолса, бу қандоқ гап...

— Сўзларингиз жуда ҳам чиройли, Юрий Борисович, мен бунақа гапларни биринчи марта эшитаяпман... шундоқ бўлса ҳам, чақалоқлик чоғиданоқ бебахт бўлгани учун сизнинг вақтингизни чоғ қилишга майли бўлмаган қизни тинч қўйишингизни сўрайман... сўзимга ишонинг: чор-атрофимда ҳалокат...

— Мен оёқларинг остида юз марта ҳалок бўлишга тайёрман!..

— Сиз менинг мақсадимни тушумадингиз... Мен кўзингизга энди галати бўлиб кўринаяпман, балки... лекин...

— Сен ўз йўлингда дилбарсан...

— Бу мақтовларни қаранг-а! — деди, Ольга истеҳзоли назар ташлаб.

— Аччиғинг чиқмасин!..— деди Юрий ва жилмайиб қиз томонга эгилди; кейин унинг чап елкасига тушиб турган узун қора сочини қўлига олиб, унга лабларини босди; у худди муқаддас туморни ўпгандек, а'золарига муздек бир нарса югурди; у қизга тикилиб қаради ва бу гал унинг кўзларида қат'иятдан нишон беручи ажойиб бир нур порлади; қиз уялмади, балки қўрқиб кетди.

— Тегманг,— деди Ольга ғурур билан,— мен ёлғиз қолишим керак.

Юрий унинг кўзларидан таннознинг шўхлик белгисини топиб, бир қийнаб кўраман, деб беҳуда уринди, бу иш унинг қўлидан келмади!..

— Сен мендан мамнун бўласан,— деди у, хонадан секингина чиқатуриб.

Фақат улар, учунгина қизиқ бўлган бу гап-сўзлар тез-тез такрорланиб турди — уларнинг мазмуни ҳам, хулосаси ҳам деярлик ҳамавақт бир хил бўлар эди; агар улар бу гап-сўзларни 19-нчи асрдаги бирорта романда ўқисалар, зерикиб мудраб қолган бўлардилар, аммо саодатли 18-нчи асрда ва мен тасвирлаётган йилда ҳарбир ҳаёт бир роман эди; эндиликда ёшларнинг ҳаёти бошқача — улар ҳаракат қилишдан кўра кўпроқ фикр қиладилар; қаҳрамонлар йўқ, кузатувчилар эса, ҳаддан зиёда кўпайиб кетган ва улар илгариги шўхлиги, ўзи иштирок этган катта базмларни эслаш билан сўнган кучларини тикламоқчи бўлган шаҳватпараст чолга ўхшайдилар.— Бу беҳуда хаёлпарастлик одамзоднинг шаънига жуда катта доғ бўлиб тушади;— одамзод ўз ниҳоясига яқинлашди; қўяверинг... аммо сочининг оқини болаларча қилиқлар билан яширишнинг нима ҳожати бор? Улим тўшагида ётган кишининг йиқилиб тушиб, полда жон бериш учун сакрашининг нима кераги бор?

Бас, қиссамизга қайтиб, унинг бобини тезроқ тамомлайлик.

Ольга ўз севгисини ичига яширишга қанчалик уринса, у шунчалик сиртга тепиб чиқар эди; Юрий тажрибали эди, кўн севган ва бундан ҳам кўпроқ севилган, бу нарса унга одат бўлиб қолган эди, қиз ўз кўнглидаги гапларни тушунишга ботинаолмаган бир вақтда, Юрий буни унинг кўзидан билиб оларди.— Қиз *уни* ўйлар ва ўз севгиси ҳақида ўйлашдан қўрқарди; Ольга унга савол беришга ботинса, юрагига ваҳима тўлиб кетарди; чунки унинг ташвишли хаёлида ўтмиш билан келажак аён бўларди; қироллик тахтига ўтириш пайтида, базм айни авжга чиққанда, Банкуонинг қонли арвоқини тахтда кўрган Макбет худди шундай даҳшатга тушган эди... аммо бу даҳшат унинг беморнинг алжирashi даражасидаги шухратпарастлигини заррача ҳам камайтирмади; Ольганинг севгиси ҳам худди шундай бўлди.

Юрий Ольгадек назокат билан севолмас эди; у ҳам-

ма нарсани олдиндан сезиб турар ва шу сабабдан янгилик латофати унинг эҳтиросини безатаолмасди;— лекин унинг тақдир китобида: сиҳрли бир занжир сенинг ҳаётингни шу аёлнинг қисматига умрбод чамбарчас қилиб боғлайди, деб ёзилган эди.

У Ольга блан бирга бўлмаса зерикар ва хотиржам бўларди;— броқ унинг яқинига келиши блан сиҳрланиб, ўзини-ўзи таниёлмай қолар, асоратга тушганидан қувонар ва ҳечқачон бунчалик кучли севмаганига, гўзалликнинг таърифини шу вақтга қадар тушунмаганига қаноат ҳосил қилар эди,— унга раҳм қилинглари.

Х II БОБ

Ольганинг сирли жавоблари, гоҳо эса унинг сун'ий бепарволиги Юрийнинг юрагидаги ўтни тобора алангалатарди; у қизнинг ўзини бундай тутишини гоҳо марғурлик аломати деб, гоҳо айёрлик белгиси деб биларди; лекин деярлик барча ошиқларга ҳос бўлган ишонмаслик натижасида унинг севишига кўпинча шубҳаланиб қарарди... Қушлардан бир кун, азбаройи жони қийналиб кетганидан, ундан очиқ-ойдин иқроор бўлишини талаб этишга... ёки, мутлақо рад жавоби олишга қарор берди!..

— Бу болалик-ку!— дерсиз: аммо муҳаббатнинг лаззати шунда-да; у бизни болага айлантириб, худди ўйинчоқлар сингари гўзал тушлар совға қилади; алам қилган дақиқада шу ўйинчоқларни сиңдириб ташлаш ҳам бир дун'ё роҳат бағишлайди; айниқса бошқа ўйинчоқлар олишдан умидвор бўлганимизда бу қилган ишимиздан завқланамиз.

У, Ольганинг уйига хафаҳол чеҳра блан кирди; индамай унинг ёнига ўтириб, қўлидан ушлади. Қиз қаршилиқ кўрсатмади; ишидан кўзини узмади, қизармади... қалтираб кетгани ҳам йўқ; у ҳамма, ҳамма нарсани ўйлаб олди... лекин нажот йўлини топмади; у ўзини индамай тақдирга ҳавола қилди, келажакка қора парда тортиб қўйди ва бошқа йўл тополмагани учун... севишга қарор берди.

— Ольга!— деди Юрий мажолсиз товуш блан;— мен сени севаман.

— Биламан,— деб жавоб берди қиз.

— Биламан! Биламан! Топган сўзинг шу! Мен сендан бундан ортиқ бирор гап эшитганим йўқ!

— Бундан ортиқ гапни нима қиласиз!.. Қулоғим сизда, жимгина ўтирибман-ку...

— О, жуда катта илтифот қилаяптилар!— Мени ҳаттоки ўзингга яқин бўлишга ҳам муносиб кўрмаяпсан... мен қуёшни, юлдузларни қандай севиб тамоша қилсам, сени ҳам шундай севиб тамоша қилишни истайман; сен гўзалсан! Бу шубҳасиз!— Аммо бу сенга тош юрак бўлиш учун ҳуқуқ берадими?

— Мен худодан гўзаллик беришини ҳам, мулойим юрак беришини ҳам сўраганим йўқ... Агар менинг муомалам сизга ёқмаса, мени тинч қўйинг; биз бир-биримизни билиб чакки иш қилдик; аммо дун'ёда ҳамма хатони ҳам тузатса бўлади...

— Одамни бахтсиз қилиб қўйиб, унга: бахтли бўл, дейиш ҳеч гап эмас! Дун'ёда ҳамма хатони ҳам тузатса бўлармиш. Ольга, қулоқ сёл, мен сенга охирги марта гапираяпман... мен сени сен ўйлагандан ортиқроқ севаман; бу ўт... олов... оҳ, дардимни тушунсангчи... Сўзлашга сўз тополмаяпман... Мен сени севаман! Агар сен буни тушунмасанг, қолган ҳамма нарсадан фойда йўқ... Жавоб бер: мендан талабинг нима? Нимани қурбон қилай?..

— Мени унутинг — талабим шу!— деб, ажойиб қат'ият блан хитоб қилди Ольга.

— Йўқ! Ҳечқачон унутолмайман...— Сени олиш учун сдамзоднинг қўлидан келмайдиган ишни бажараман, аммо унутаолмайман, бунинг уддасидан чиқаролмайман...

У сўзидан тўхтади; уйда уёқдан-буёққа юрди, кейин дераза олдига борди-да, юзини қўллари блан яширди, орадан бирнеча минут ўтди. Ниҳоят, у ўгирилиб деди: «Мен янглишдим, очиқ иқроор бўлишим керакки, янглишдим... Оҳ! Шу ўтган бир дақиқа жаннат роҳатини бағишлади, бу бир туш эди, лекин туш бўлса ҳам, илоҳий туш эди;— энди бўлса, ҳаммаси

ўтди-кетди... Сохта умидларнинг ҳаммасини мангу йўқ қилиб юбораман, хаёлим яратган манзараларнинг ҳаммасини пуф этиб ўчираман; муҳаббатга, бахтга бўлган ишончларим, кўзимдан йўқолинг, Ольга, алвидс'— сен мени алдадинг, алдов ҳамisha алдовлигича қолади; кўз нимаю, тил нима,— барибир эмасми? Ниятинг нима эди? Буни билмайман... эҳтимол... О, менинг нафратимни ол— мендан сента қоладиган мерос шу... Мен сени деб ўламан».

У Ольгага деворларни ҳам тешиб ўтадиган даражада, ўткир, қўрғошинсимон, аламзада назар блан тикилди-да, уйдан чиқмоқ учун бир қадам ташлади; Юрийнинг кейинги сўзлари аччиқ ғазабни ифодаларди; қиз ортиқ бардош беролмади, ўрнидан сакраб турди-да, хўнграганича Юрийнинг оёғига йиқилди.— У чексиз қувониб, Ольгани кўтариб олди ва анча вақтгача бир оғиз ҳам гапиролмади; унинг қалби қаршисида бошқа бир қалб, биринчи муҳаббатнинг бутун ҳарорати блан севучи ёш, нозанин қалб уриб турарди.— Улар ўтириб, бир-бирларининг кўзларига тикилдилар, йўғламадилар ҳам, кулмадилар ҳам, гапирмадилар ҳам. Бу барча дун'евий ва илоҳий туйғуларнинг тартибсиз туғ'ени эди, бу қуюн эди, ҳаркимга ҳам насиб бўлавермайдиган ва ҳечким тушунтириб беролмайдиган, ноаниқ лаззат эди.— Чала-чулпа гаплар уларнинг лабларидан тартибсиз равишда отилиб чиқар ва ҳарбир сўз бутун бир поэмага арзир эди...— ўз ҳолича бирор ма'нога эга бўлмаса ҳам, аммо товушдан, баданнинг ихтиёрсиз ҳаракатидан руҳ олган ҳарбир сўз бир дун'ё роҳат бағишларди.

— Мен севилдим, севилдим, севилдим,— дер эди Юрий...— қайта-қайта, баралла такрорлайманки, фаришталар эшитиб, ҳаваслари келади...

— Фаришталар эшитса майли, лекин одамлар эшитмасин!...

— Нега энди, фариштам!...

— Агар одамлар эшитса, балки сени шўрлик Ольгадан тортиб олишади...

— Сен гўзалсан!— Бехуда ваҳимани қўй!.. Сен меникисан, меники...

— Чўри эмасман-а! Ростми?
— Сен менинг хазинаман!
— Оҳ, жонгинам... ўп, мени ўпиб ол... Мен хасис-
нинг хазинаси бўлишни истамайман... Майли, дўзах
азоблари мени қўрқитаверсин... тақдирга тан бериш
керак... Мен бахтлиман!— Шундай эмасми?

— Сен бахтлисан!— Кел, сени қучоқлай, қаттиқ,
қаттиқ қучоқлай.

— Жонимни бағишлаганимдан кейин, бошқа нар-
самни аярмидим.

— Бу сочлар... суриб қўй уларни!— Мана, мундоғ
бўпти... Сенинг бўсанг блан менинг бўсам қўшилиб
кетсин...

«Худойим, худойим... энди ўлсам армоним йўқ...
Оҳ! Нега ҳозир ўлмайман-а?»

Х I I I Б О Б

— Дўстгинам, Ольга, осмонда худо бор экан,— ер
юзиди бахт ҳам бўлади...

— Агар сен шу икковига ишонсанг, худойим бахтин-
ни берсин — дер экан, унинг қўли беғам йигитчанинг
қалин қўнғир сочларини силарди; улар тушган қайиқ
қорамтир тўлқинлар орасида илон изи сингари оқиш
чизик қолдириб, дар'ё бўйлаб астагина сузиб борарди;
бурғуг қанетларини эслатучи эшкаклар қайиқнинг
икки томонида силкиниб турарди; улар иккови ёнма-
ён ўтириб, биттадан эшкакни ушлаб олишган эди;
муздек сув аста шапиллаб сачрар, гоҳо эса фосфор
каби ялтиларди; кейин, сув сатҳида ёйилиб, катта-
кичик доиралар ташкил этар ва қоронғиликда секин-
аста ғойиб бўлиб кетарди;— кун блан туннинг чегара-
си бўлган ғарб уфқидаги қизил чизик ҳали сўнмаган
эди; мовий гумбаздаги олмосдай ярқироқ шу'ла йўқо-
либ борар ва Оканинг кимсасиз соҳилига шабнам
тушган эди; ухлаб кетган табиат қучоғидаги ювош
сузучилар келажак ҳақида ўйламай, бир-бирлари блан
ҳазиллашиб борардилар; гоҳо Юрий ўз дугонасининг
ғайига тегиш, уни чўчитиш учун бесўнақай ҳаракат
қилиб, қайиқни чайқалтирарди; лекин қиз бу ма'сум
шўхлик учун боплаб ўч оларди; эшкакни билдирмас-

дангина тескари томонга эшар, бунинг натижаѣида Юрийнинг бутун меҳнати бекорга кетар ва қайиқ тўхтаб қолиб, айланаверарди... кулги, эркалаш, болаларча-ҳадиксираш ва бошқа ҳамма кайфи чоғликлар соф кўнгилнинг иши эдики, агар иблис уларни йўлдан оздирмоқчи бўлса, бунинг учун ҳозирги дақиқани танламас эди;— Ольга ўз севгисини жиноят деб ҳисобламас эди; у даҳшатли, қонли куннинг яқинлигини билар ва иложи борича уни ўйламасликка ҳаракат қиларди... Осмон унинг келажаги эвазига ҳозирги кучларини берган эди;— унинг кучли қалби бор эди, бу қалб муқаррар бўлган нарсанинг ғамини емас ва ғанимат саодатли кунларида яшаб қолишни истар эди; акаси узоқда бўлгани учун у тақдирдан ғоят миннатдор эди; у тушуниб бўлмайдиган даҳшатли махлуқнинг биргина қараши унинг бутун саодатини музлатиб юбориши мумкин эди;— у ана шу ҳукмронлиқни қаердан олган экан-а?

— Севгимизнинг ниҳояси борми?— деб сўради Юрий, эшқакни эшишдан тўхтаб, бошини қизнинг селкасига қўяр экан:— йўқ, ниҳояси йўқ!.. Севгимиз абадий давом этади, унинг умри дунёвий ҳаётимизнинг умридан узунроқдир ва агар жонларимиз боқий бўлмаса эди, севгимиз туфайли боқий бўлар эди, онт ичманки, ёлғиз ўзинг бошқа ҳамма хотираларимнинг ўрнини босаоласан — қўлингни бер... бу азиз қўл;— шу қадар оппоқки, қоронғиликка нур сочаяпти... Ма, бу узугимни ол, Ольга! Менга қара, сўзимни эшитмаянсанми? Еки, менинг онтимга ишонмайсанми?

Қиз жавоб бериш ўрнига астагина куйлай кетди:

Шамол увлайди,
 Ой порлайди,
 Қизча йиғлайди—
 Севган ёри кетар олисга.
 Қиз ҳам тинмайди,
 Ел ҳам тинмайди;
 Ой ботади,
 Ер хиёнат қилади қизга!

— Қўй, бу ашулани айтма!— деб хитоб қилди, Юрий.— Уни сенга ким ўргатган?

— Ҳечким, ўзим.

— Ишонмайман. Наҳотки, сен мендан шубҳалансанг!..

— Шубҳаланмайман; лекин сен ҳадеб вадалар бераяпсан — биз бўлсак, тезда ажралишимиз... ундан кейин эса —... ундан кейин...

— О, агар фақат шундан чўчиётган бўлсанг, хотиржам бўлавер. Мен ҳали-бери кетмайман... мен бу ерда яна уч ой тураман...

— Атиги уч ойми! Худоей! — уни қалтироқ босди; юрагига муз югурди.

— Ундан кейин, — деди Юрий қизга тасалли бермоқчи бўлиб, худоей! — деган сўзнинг ма'носини тушунган ҳолда, — ундан кейин полкка бораман, исти'фога чиқаман ва яна сенинг олдинга қайтиб келаман... ўшанда арзимас гап-сўзларга қулоқ солмаймиз-да, сен меники бўласан. Агар отам бизни бир-биримиздан ажратмоқчи бўлса, овора бўлади... Ҳа!.. Дуруст, у менга ҳаёт берган, аммо сен ҳар гал табассум қилганингда миллион-миллион ҳаёт ҳад'я қилаяпсан...

— Уч ой, атиги уч ой ва бирнеча кун, — деб такрорлар экан, Ольга унинг сўзларини эшитмас эди... Ана шу ҳалокатли, узил-кесил фикр унинг ақлини банд этган эди.

Улар қайиқни тўхтатиб, қирғоққа чиқишди... Ҳаммасқни қоронғилик босган эди; тепасида ғалати қўнғирогни осилиб турган қишлоқ черкови ғарбнинг сал қорамтир уфқида паҳлавоннинг кўлакасига ўхшаб кўришарди; уйнинг гоҳ у, гоҳ бу дераза ойналари толларнинг сийрак барглари орасидан йилтиллаб қолади.

Улар торгина сўқмоқ бўйлаб, қўл ушлашиб, индамасдангина келар эканлар, бузилиб ётган ҳаммомга яқинлашганда бирдан дағал товушларни эшитдилар; «кўрайликчи, нима гап» — деди шивирлаб Юрий. — Қиз дарҳол тўхтаб қолди.

— Яқинлашиб қолдимикан-а? — деб сўради биринчи овоз.

— Шу кунларда бўлади; вилоятда ҳозирданоқ тўс-тўпалон бошланаяпти. — Ҳа, айтгандай, сизлар тайёр бўлармикинсиз, — деди иккинчиси.

— Ҳаммаси жойида бўлади — буни бизга қўйиб

бераверинг... фақат ёлғиз ўзимиз кўтарилишга боти-
полмаяпмиз; сизлар етиб келгунча жим туратурамиз...
яна ўзинг биласан.

— Ма'қул.

— Нон блан тузнинг текин бўлиши ростмикин-а...

— Билмадим... Аммо жуда соз бўлади... вино бўл-
са, бойларнинг ертўласидан олиниб, текинга берила-
ди,— шу ерга келганда Юрий бирнеча сўзни эшитол-
май қолди.

— Ҳа, айтгандай Вадим келган эди,— деди бирин-
чи овоз... Шу номни эшитиш блан Ольга Палициннийг
қўлини маҳкам ушлаб, судраб кетди.

— Қаёққа кетаяпсан?— деди у таажжубланиб:—
Сенга нима бўлди?.

Ольга:

— Тезроқ! Тезроқ кетайлик!— дер, бошқа ҳечнарс
гапиролмас эди.

Юрий: «бу ердагилар ўғри бўлса керак!»— деб ўй-
лади-да, унинг қўрқиб кетганидан таажжубланмади.

Ольга уйга келиши бланоқ ўз хонасига кириб, уни
ичидан қулфлаб олди.

Наталья Сергеевна ўғлини кутиб олар экан, жил-
майиб, унинг тунги сайри ҳақида ажаб қилибсан,— деб
қўяқолди;— бу меҳрибон хотиннинг севинчи ниҳоясиз
эди; эндиликда унинг эри бир вақтнинг ўзида ҳам ўғ-
лига, ҳам хотинига хиёнат қилолмайди; «ҳар қалай,—
деб ўйлади у,— ёшларнинг шўхлигини кечирса бўлади;
аммо соч-соқоли оқарган чолнинг бу куйга тушиб қол-
ганлиги не важдан эканини худойимнинг ўзи билади!..»

— Эртага монастырьга борамиз, Юрийжон,— деди
у, хонага кирган ўғлига;— Борис Петрович ҳали хий-
ла вақтгача овда дайдиб юради... унга ўхшамаганинг-
га бирам хурсандманки!..

Чиндан ҳам шундай, муҳтарам помешчик айиқлар
блан итларни ўзининг Наталья Сергеевнасидан афзал-
роқ кўрар ва гарчи, 18-нчи аср аёлларининг иззати
нафси бизнинг пойтахт аёлларимизнинг иззати нафсича
қалтис бўлмаса ҳам, хотинининг иззати нафсини унча
қадрламас эди.

Аммо аср ўзгача, хулқлар ҳам бошқача!

Палидин қишлоғидан саккиз чақиримча масофада қирғоқларини ёмғир ювиб кетган чуқур жар ёқасида ўрмон блан ўралган қашшоққина тинч қишлоқ бор эди; тепа устига қурилган бу қишлоқ, сирасини айтганда, теваарак-атроф устида баланд кўтарилиб турарди; унинг кулранг тутуни жуда олисдан кўзга ташланар ва тонг қуёши кўпгина арғувон ва дуб дарахтларининг учларидан аввал шу қишлоқнинг похол томларига нур сочарди.— Борис Петрович қоқ пешинда бир тўда итлари, отлари ва хизматкорлари блан бирга шу ерда дам олаяпти;— ов юришмади; иккита тулки този итларга тутқич бермай қочди; бир бўри итлар блан олиша-олиша, ахир, соғ қутилди, отбоқар эгарининг қошида иккитагина қуён осилиб турарди... Бурғилар чалиниб, бош овчи бақириб-чақириб, овқат ҳам емасдан оролларда ноумид бўлиб, беҳуда югуриб юрса ҳам, учта този ит ҳамон қайтиб келмади,— Борис Петрович алам ичида икки овчини калтаклади, ярим графин арақ ичди ва шу ердаги уйга кириб ухлаб қолди; ҳовлида тиним йўқ, шовқин-сурон авжида: гала-галаларга бўлинган итлар узун тоғораларда шапиллатиб овқат ейдилар, отлар похол устида ағанаб ётади, бечора отбоқарлар бўлса, отларни қамчилаб турғизаман деб минут сайин бўтқа қозошни ташлаб кетишга мажбур бўладилар.— Ҳаво оқич ва мусаффо, шимолдан эсаётган шамол осмоннинг мовий тумбази тагида ола-чалпоқ булутларни суриб кетмоқда ва ўрмоннинг чўққилари худди шаршарага ўхшаб, гоҳ орқага, гоҳ олдинга эгилиб,— шовқин солмоқда.

Бу вақт бостирма тагига жойлашиб олган хизматкорлар сохта подшоҳ ҳақида, шу яқин ўртадаги исёнлар тўғрисида, кўпгина дворянларнинг дорга осилгани ҳақида эшитган-билган нарсаларини бир-бирларига шивирлаб айтиб берар эдилар — уларнинг деярлик ҳарбири ичида ёки сиртида қувонар эди... Булар дала-даштда яшашга, йиртқич ҳайвонларни ҳай-ҳайлаб қувишга одатланган кишилар бўлиб, тинчгина юришга, бирор нарсага ачиниш ёки астойдил ихлос қўйишга ноқобил эдилар; вино, ўйин-кулги, ов—уларнинг бирдан-бир

машғулоти бўлиб, улар худо йўлида бирорта савобли иш қилмас эдилар; мабодо уларнинг ичида бирорта содиқ, софдил хизматкор бўлса, у ҳам эҳтиёт юзасидан индамас, ёки ўзини четга тортар эди.— Кунлардан бир кун бу овозалар Борис Петровичнинг ҳам қулоғига етди: «Бўлмаган гап,— деди у,— бунга кимнинг ҳадди сиғади?..— Бундай беғамлик кўпгина аждодларимизни ҳалок қилган; улар: халқ қонимизни тўкишга жур'ат этади, деб хаёлларига ҳам келтирмаганлар: улар русларнинг итоати ва содиқлигига ана шундай одатланиб қолганлар!

— Эсингдами, яқинда сени бой уч кунга шаҳарга юбордию, ана ўшанда бу ерда бир гап эшитдик: бир довюрак йигит пайдо бўлган эмиш, казаклар уни Қизил шапка деб улуғлармишлар, у ҳамма нарсани остин-устин қилиб юборармиш; у шайтоннинг қудаси, иблисининг совчиси эмиш, ха-ха-ха:— отагинамизнинг ўзлари у блан бамаслаҳат иш қилмоқчимишлар!— утқир бўлса керак-да,— дер эди Вадимга Атуев деган кекса бир овчи, узун малла мўйлабини бурар экан.

— Мен уни биламан,— деб жавоб берди Вадим жилмайиб,— сизлар ҳам уни яқин кушларда кўрасиз?— бу сўзлар астойдил ишонч ва зўр қатъият блан айтилган эдики, кекса овчи бир қалтираб кетди. Бу шонли артистнинг сўзларини биринчи марта эшитганда Фильд: «Сен шайтонмисан ёки Гуммельмисан»,— деган эди; Атуев индамаса ҳам, худди шундай бир нарсани ўйлади.

— Қачон кўрамыз?— деб чувиллашди кўплар; уларнинг кўзлари букурга ишончсизлик блан тикилиб қолган эди,— Вадим бўлса, бир минут сукут сақлади-да, кейин ўрнидан турди, отини эгарлади, бургини елкасига осиб, отга миниб ҳовлидан чиқиб кетди.

Оломон таажжубланиб унинг орқасидан қараб қолди ва одамлар туёқ товушларининг тезлашганидан, Вадимнинг от чоптириб кетганини пайқадилар.

Қаёққа кетди? Нега кетди?— агар мен бу ердагиларнинг ҳаммасининг фикрларини ҳикоя қиладиган бўлсам, менга Вальтер-Скоттнинг таланти ва унинг китобхонларининг сабр-тоқати керак бўлади!

Вадим қалин ўрмон оралаб борди; ўнг ва сўлда ён-
фоқ ва заранг дарахтларининг шохлари осилиб турар;
гоҳо эса, уларнинг тепасида ғалати, қорамтир шохлари
илонни эслатучи нимхуш баланд дублар кўришиб
қоларди; олисда эса тагидан тепасигача ўрмон блан
қопланган, уер-буеридан жарликлар кесиб ўтган тепа-
лар кўмкўк яшнаб турарди: ўша ерда пўпанак босган
ботқоқлар ўзининг жозибали, ёрқин яшиллиги блан
эҳтиётсиз йўлчини оҳанрабодек ўзига тортиб турарди;
Вадим йўртиб борарди;— бирдан-бир чуқур ўй, худди
Прометейнинг калхати сингари, унинг қалбини чўқилаб
эзарди;— шу вақт эркин, баралла қўшиқ ногаҳон унинг
этиборини тортди; отини тўхтатиб, қулоқ солди... бу
ёввойи қўшиқ баргларнинг шитирлашини, саҳро шамо-
лининг гувиллашини эслатарди: у қўшиқ мана бу
эди:—

Мени туққан ўз онам,
Оғир кулфат ва алам;
Менинг жонажон отам
Тақдир аталди ҳардам;
Оғаларим-одамлар
Ва лекин мени улар
Ардоқлашмайди;
Мендан уялишади,
Шум етим дейишади,
Қучоқлашмайди.

Аммо худо ёр берди,
Еру вафодор берди,
У гўзалнинг номи — эрқ,
У менинг азиз эрким,
Бебаҳо ёрим менинг,
Содиқ дилдорим менинг;

Мен топдим ёрим ила
Она, ота, оила;
Онам — поёнсиз саҳро,
Отам — олис осмондир.
Оғаларим — ўрмонда.
Қайинлар, қарағайлар;

Отда елсам ҳам шитоб,
Саҳро беради жавоб,
Кечаси кезсам агар,

Осмондан ой нур сочар;
Иссиқ кунда оғалар
Мени сояга чорлар,
Қўли блан ундайди,
Боши блан имлайди,
Эрк эса менга худди —
Оламдек кенг ин қурди! —

Отлиқ казак тор йўлдан тоққа кўтарилар экан, парвосизлик блан юганни ташлаб қўйиб, қўлларини қовуштирганича қўшиқ айтиб борарди. Бундай юришга одатланган отга қамчи керак бўлмагани учун, эркин ёш казак ўз хаёлларига фарқ бўлган эди. Унинг овози соф, авжли бўлиб, қалби ҳам худди шундай соф, авжли эди.

Вадимга казакнинг ашуласидан кўра ҳам қиёфаси кучли та'сир қилди; у, хаёлига кутилмаган фикр келган одамлар одатда қиладиган ишни қилди, я'ни пешонасига бир урди.

— Тўхта, — деди у, яқинлашиб келган казакка гамгин назар ташлаб;— билмадим, казакка унинг овози та'сир қилдими, ёки қарашими, ҳарҳолда, у отини тўхтатиб, қиличига ёпишмоқчи бўлди.

— Ҳожати йўқ!— деди Валим сўзида давом этиб:— Белбородкага бориб айт, индинга меникига меҳмон бўлиб келсин;— бу йил кўкламда Палицин ҳовлисига янги арғимчоқ қурди... иккита арқон ёнига учинчисини қўшиш ҳеч гап эмас... демак, индинга келсин... Қизил шапка салом айтди, дегин...— бор.

Казак Қизил шапка номини эшитиши бланоқ та'зим блан Вадимга йўл бўшатиб берди, Вадим ғурур ва навозиш блан бошини силкитди-да, отига қамчи уриб тарақлатиб чопиб кетди.

Ҳаёт ва ўлим блан бунақа қалтис ҳазиллашиш учун ё жуда улуғ, ёки эса жуда майда ва пасткаш қалб эгаси бўлмоқ керак!.. Хуллас, Вадим бутун бир оилани нобуд қилди! Ахир, унинг ўзи ким? Кечаги тиланчи, бугунги қул, эртага эса маст, қонли оломон ичидаги кўримсизгина ис'ёнкор! — Ўз қудратини яратган унинг ўзи эмасми? Агар у бошқа бир соҳани танласа, агар шахсий ўч олиш учун сарфлаган ғайратини, шу сабртоқатини, мардона бардошини, шу фикр тезлигини, ана

шу қат'иятини ажнабий босқинчининг зулми остида эзилган бирор халқнинг манфаати учун сарфласа нақадар шарафли иш қилган бўлар эди!.. Чунончи, у турклар Леонид авлодларини зулмга дучор қилган вақтда Грецияда туғилса бўлмасмиди... Эндичи?.. Энди, фақат бир киши гуноҳқор бўлгани ҳолда, у бирдан уч кишини ўлдиришни ўзига мақсад қилиб, бутун исте'доди билан бирликда мавҳумот дар'ёсининг қа'рига ғарқ бўлиб кетмоғи керак... Наҳотки, у, шуларни жазолаш учунгина туғилган бўлса!.. У ана шу фикрларни мулоҳаза қилиб кўрар экан, ўз кўзига жуда пасткаш бўлиб кўринди ва шу бир дақиқада кўпийиллик меҳнатининг меваларини маҳв этиб юбормоқчи бўлди; ўзига нисбатан қўзғолган нафрат, ана шу аччиқ нафрат унинг қалби атрофига ва бутун олам атрофига илондек чирмашиб олди, чунки Вадим бутун оламни ўз қалбига жойлашган деб биларди!

Шундай фикрларга берилиб кетиб, у йўлдан адашди ва (бу бир тасодиф бўлди) ҳарҳолда, юқорида тасвирланган монастырь олдига келиб қолди. Ўз эҳтиросининг оташин мухлиси бўлган бу эрдан ана шу ерда биринчи марта тиланчиларнинг йиртиқ кийимини кийиб, Борис Петровичга ўз хизматини таклиф этган эди... Эҳе, ўша оқшом, худди қаҳрабога ғарқ бўлган рангбаранг капалак сингари, барча дун'ёвий ва самовий бўёқлари билан унинг ҳаёлида ўчмас хотира бўлиб қолди.— Ўзи ўйлаган даҳшатли иш охирлашиб қолганини кўриб, иззати нафсининг биргина масхаралашини ҳам базўр кўтараолиши мумкинлигини сезиб турган бир пайтда, у яна шу ерга келиб қолди;— менга айтингчи, уни бу ерга тасодиф олиб келмадимикан!..

Ибодатга қўнғироқ чалинди; унинг чўзиқ титроқ жаранги теварак-атрофга ёйилди; ботаётган қуёшнинг ёрқин пушти шу'ласи деворнинг бир томонига тушиб турипти;— қўшни қишлоқлардан келган ясан-тусан халқ муқаддас девор олдида тўпланиб турипти. Вадим олисда туриб, Палициннинг гулдор гилам тўшалган редвон аравасини таниди;— ким келди экан? Наталья Сергеевна бўлса керак;— Вадим отини йўғон қайинга боғлаб, монастырьга кирди;— унинг орзиқиб уриб тур-

ган бемор қалби тезда уришдан тўхтади,— оломоннинг бир мартагина қизиқиб қараши, масхаралаб биргина сўз отиши кифоя! Шунда одам яна иблис бўлиб қолади.

Вадим индамасдангина черковга яқинлашди; беҳисоб шамлар узун деразалар орасида шула сочар ва ибодат қилучиларнинг қўланкалари хирагина ойналарга тушиб, чайқалиб турарди; аммо монастирь ҳовлиси сув қуйгандек жимжит эди; юксак явшон ва четан дарахти шохларининг соясида марҳумларнинг қабр тошлари оқариб, улардаги ёзувлар ва крестлар кўриниб турарди; уларга янгигина шабнам тушган, атрофда эса чивинлар визиллайди;— қудуқ олдида ранг-баранг думини ёзиб товус турипти; у худди янги ҳайкалдек ҳаракатсиз;— таажжуб, монастирьларнинг деярлик ҳаммасида шу қушни учратиш мумкин!

Черков зинапоясининг ҳар иккала томонида Вадимнинг илгариги ўртоқлари — тиланчилар ўтиришипти...— Улар Вадимни танишмади, ёки танишга жур'ат этишолмади... Бойликнинг оёқлари остида худди қуртлар сингари ўрмалаб юрадиган, ота-онаси, қариндош-уруғлари, ватани бўлмаган, афтидан ўткинчиларнинг ҳиссиётини синашни машқ қилиш учунгина яратилган бу махлуқларни кўрганда, Вадимнинг қалби англлатиб бўлмайдиган бир шафқат туйғуси блан тўлди!.. Броқ одамлар ҳар нарсани ҳам одат қилаверишадики, буни ўйлаб кўрган киши қўрқиб кетади; ким билади дейсиз? Балки, энг муқаддас туйғулар ҳам одатдаги бир нарсадир; агар ёмонлик ҳам худди яхшилик каби жуда кам учрайдиган нарса бўлса эди, яхшилик, аксинча, кўп учраб турганда эди, у вақтда бизнинг жиноятларимиз инсоний фазилат бўлган энг буюк қаҳрамонлик деб ҳисобланар эди!

Хуллас, Вадимнинг қалби тиланчиларга нисбатан шафқат туйғуси блан тўлди-да, уларга бирор нарса бериш учун тўхтади; у чўнтагидан бирнечта чақа олиб, ҳарбирига биттадан ташлади — улар садақа берган кишига ҳатто қайрилиб қарамасданоқ аллақачонлар ёллаб олган сўзларини такрорлаб, ҳаммалари барабар миннатдорчилик билдирдилар... Уларнинг бу парвосизлиги Вадимнинг қаерда, ким блан турганлигини унинг

эсига солди; у нарига кетмоқчи эди, лекин қуруқ суякдан иборат бўлган қўл унинг елкасидан тортиб тўхтатди;—«тўхта, тўхта, отагинам!»— деб хириллади унинг орқасидан келаётган тиланчи хотин, унинг қўли унинг ўлжасини тобора маҳкамроқ чангалларди; Вадим қайрилиб қараб, ғоят жирканч манзарани кўрди; пакаёна, озгин, қорни шишиб кетган кампир унинг елкасига осилиб олган эди; унинг шимарилган енгларида худди хаскашга ўхшаган икки қўл чўзилиб чиққан ва минг хил ифлос ямоқлардан қураб тикилган сал кўкиш қўйлак мана шу ҳаракатсиз скелетга қинғир-қийшиқ ёпиб қўйилган эди; унинг башараси тушуниб бўлмайдиган пасткашлиги, узоқ вақт кўмилмай туриб қолган мурдаларга хос бўлган аллақандай чиркинлиги блан мияни гангитарди; тиланчи хотиннинг илмоққа ўхшаш бурни, чийиллаган товуш чиқариб турган катта оғзи, унинг кўзлари олдида ип ечолмас эди! Қизил латта блан ўраб қўйилган тор тешикларда ликиллаб турган иккита кулранг соққани кўз олдингизга келтиринг-а; на киприги бор, на қоши...— бунинг устига, кўнгилни беҳузур қилиб, ҳарқандай кайфиятда ҳам юракни эзиб юборучи қарашни тасаввур этинг-а!.. Вадим иримчи бўлмаса ҳам, тепа сочи тикка бўлиб кетди. У бир дақиқанинг ўзида тиланчи хотиннинг юзидан фаҳш ва жиноятларнинг бутун бир қиссасини ўқиб олди, лекин унда пушаймонликка ўхшаш бир белгини учратаолмади; агар у ҳақиқатни билиб олган бўлса ажаб эмас; шундай махлуқлар ҳам борки, улар авжи бахтсизлик чоғларида бадбахт қалбларининг иллатини қирқиб ташлаб, уни шу қадар усталик блан чархлаб оладиларки, бу қалб барча қобилиятини йўқотиб, биринчи ва охирги қобилиятини, яъни яшаш қобилиятини сақлаб қолади!

— Сен мени эсингдан чиқариб қўйдинг, жонгинам, ҳа, эсингдан чиқариб қўйдинг — худо йўлига берманг ҳам, шайтон йўлига бир тийин бер... ёки мен хаёлингдан кўтарилдимми-а! Бойнинг малайиман, деб димоғингни кўтараверма... ахир, яқинда биргаликда судралишиб юрардик-ку...

Вадим бир силтаниб, унинг қўлидан қутилди.

— Ла'нат! Ла'нат! Ла'нат!—деб қичқирарди, жаза-

васи тутган кампир;— ер чоткур, тилгинангни куртлар кемирсин, кўзларингни қарғалар чўқисин, юрган йўлингда қоқилгин, ичганинг тиқилиб ўл...— букир, бедаво, малай... ла'нат, ла'нат!

У яна Вадимнинг этагига ёпишиб олди; Вадим қайрилиб қаради-да, аламига чидолмай, бор кучи блан унинг кўкрагидан иториб юборди; тиланчи хотин тош зинапояга муккаси блан йиқилди; унинг боши қуруқ бир нарсага урилди-да, оёқлари чўзилиб қолди; у ортиқ бир сўз ҳам айтмади, ёки, айтган бўлса ҳам, Вадим эшитмади, чунки у шошиб-пишиб черковга кириб кетди; бў ерда оломон баралла ўқиляётган дуоларни зўр иштиёқ блан эшитмоқда эди ва шу одамларнинг ўзлари эртага, шу топда қон тўкиш учун тайёрланмоқда эдилар!— ана шу кишилар чўқиниб, ерга эгилиб турган ҳолда, ёнларидаги дворянга кўзлари тушиши блан, бир-бирларини туртиб қўяр ва шу жойнинг ўзида уни пора-пора қилиб ташлашга тайёр эдилар;— лекин улар ҳозирча жур'ат қилолмас эдилар; ҳали бирорта ҳам казак вилоятдаги қишлоқларга қонли буйруқларни олиб келмаган эди.

Вадим оломонни оралаб клиросгача¹ борди-да, амвонга² чиқиб, бутун черковни кўздан кечирди.— Тик, юксак, заррин иконостасга³ беш қатор образлар⁴ терилган бўлиб, черков ўртасида осилиб турган қандиллар ярқироқ нақшлар блан гавҳар қадалган жилдларга исириқ тутуни орасидан сирли нур сочиб турарди;— ибодатхонанинг орқа томони зулмат эди; сўнгги юлдуз-ни эслатучи ёлғиз шам атрофидаги қоронғи кўланкаларни ёритишдан ожиз эди; девор ёнида турган кекса монахнинг ранглар юзини базўр кўриш мумкин эди, агар унинг боши гоҳо эгилиб ва лаби пичирлаб турмаса, сиз унинг юзини мўмёланган деб ўйлардингиз; қора мантия⁵ блан клобук⁶ унинг юзини яна ҳам заҳил

¹ *Клирос* — черковда меҳроб олдидаги саҳн.

² *Амвон* — меҳробнинг икки томонидаги, хор турадиган саҳн.

³ *Иконостас* — икона қўйиладиган жой.

⁴ *Образ* — Исонинг тасвири.

⁵ *Мантия* — руҳонийлар киядиган узун қора камзул.

⁶ *Клобук* — руҳонийларнинг бош кийими.

қилиб юборган бўлиб, кўкрагига крест шаклида қўйилган қўллари одатда Одам Атонинг боши тагида тасвирланадиган иккита суякка ўхшаб кетарди.

Унинг яқинидаги устунлар орасида, меҳроб эшиги олдида оломон тўпланиб турарди. Вадимнинг кўз олдида бошлаб денгиз чайқалиб турар ва у, бу ердагиларнинг ҳарбирини баландликдан бемалол кўраоларди; бу ерда хунук башаралар ола-була кўланқалардек липиллаб қолар ва ҳайвон блан одамнинг қўшилмасига ўхшаб, кишини ҳайрон қолдирарди, уларнинг хунук белгиларининг қанчалик жирканч эканлиги та'рифга сизмас, лекин уларни кўрганда одамнинг хўрлиги келар эди; бу ерда ажин босган, кекса, қизил бошлар кўриниб қолар, улар хўрлик туйғулари ва олийжаноб эҳтиросларнинг жуда кўп аралаш-қуралаш излари бўлиб, бу изларни санаб чиқишдан кўра тасаввур этиш қийинроқ эди; ана шулар орасида, уер-буерда ёшларнинг чехралари ҳам яшнаб кўринар, саломатлик нишонаси бўлган лўмбиллама ёноқлар кулранг тошлар орасидаги гуллар сингари кўзга ташланарди.

Шу манзарани кўз олдингизга келтирсангиз, унинг ҳарбир қисмини осонгина пайқаб оласиз; аммо у бутун бир ҳолича сизда ноаниқ, мужмал та'сир қолдиради; сиз уни кейинчалик эслаганингизда, хаёлингизни банд қилган, сизда бирорта янги фикр тугдирган ва шу янги фикрни тугдирини блан ўзи қоронгиликка гарқ бўлиб кетган образлардан бирортасини ҳам аниқ-равшан тасаввур этаолмайсиз.

Вадим оғир хаёлларни тарқатмоқ учун, ҳарбир ибодат қилучининг ташқи қиёфасига қараб унинг руҳий аҳволини билиб олишга уриниб кўрдию, лекин бунга муваффақ бўлолмади; у қабул қилинган тартибни йўқотиб қўйди ва тезда ҳамма нарса унинг кўз олдида ола-була латта-путталар йиғиндисига, бурунлар, кўзлар, соқоллар уюмига қўшилиб кетди; ҳамаёққа барабар тушиб турган шу'ла блан ёриган ана шу нарсалар абадий ҳаракат қилучи, ягона, жонли махлуққагина қарашли нарсалар бўлиб туюлди;— бир сўз блан айтганда, оломон — аллақандай кулгили ва шу блан бирга аянч нарса эди!

Вадимнинг беқарор кўзлари бирор нарсага муқим қараб туролмади, чунки бу ердаги манзара жуда ҳам ранг-баранг эди ва бунинг устига, унинг биргина нарса атрофига тўпланган фикрлари сиртқи таассуротни акс этдирмасди; кишига ҳам азоб, ҳам завқ беручи биргина нафрат туйғуси ўзининг энг юқори даражасига етиб, бутун борлиқни пана қилиб қўйди ва қалбнинг кўзлари беихтиёр шу қора парда орасидан қараб қолди.

Унга, меҳроб эшиги блан ёнбошдаги эшик ўртасига Исонинг ғоят катта ва зўр маҳорат блан ишланган образи қўйилган эди; усталик блан безатилган заррин жилд оловдек товланиб турарди ва баланд қандилга терилган аллақанча шамлар тепадаги жажжи нақшларга, ёки либоснинг айланма бурмаларига қизғиш шула сочиб турарди;— образнинг олдигинасида ту누ка кружка турарди,— бу Исонинг оёғи остига қўйилган садақа идиши эди ва унинг тепасида, образнинг тагиди йирик, равшан ҳарфлар блан: *Эй заҳматкашлар, даргоҳимга келинглар, нажот бераман!*— деган сўзлар ёзилган эди.

Кўп кишилар образга яқинлашиб, тиз чўкишар, ергача энгашиб сажда қилганларидан кейин, кружкага мис чақа ташлардилар, кружкага тушган пул бўғиқ жарангларди.

Шу орада бир хоним ва чақалогини кўтариб олган деҳқон хотин ёнма-ён келиб қолишди; аммо хоним кеккайиб, деҳқон хотинни бир итариб юборган эди, унинг қўлидан тушиб кетган чақалоқ чинқириб йиғлади;— «бу бойвучча эртага дорда қийналиб жон берса ажаб эмас,— деб ўйлади Вадим,— у жон бераётган вақтда бу бечора аёл чапак чалиб, болаларига: ана уни кўриб қўйинглар, дейди». Вадим тескари қараб кетмоқчи бўлди.

Лекин шу вақт учинчи бир аёл муқаддас иконага яқинлашдики, Вадим уни танир эди!..

Унинг томиридаги қон — Вадимнинг қони эди, унинг ҳаёти Вадимга ўз ҳаётидан минг марта азизроқ

эдию, аммо унинг бахти Вадимнинг бахти эмас эди, чунки у бошқа бир гўзал йигитни севарди, хунуж, чўлоқ, букир Вадим; бутун дун'ёда биргина уни севган илк марта жон-дилидан: севаман,— деб айтилган сўз учун бор-йўғини, бутун хазинасини, ўзининг илоҳи бўлган нафратини қувона-қувона унинг оёғи остига ташлашга тайёр бўлган Вадим эса, ҳаттоки унинг сингиллик илтифотига ҳам сазовор бўлолмади!.. Энди вақт ўтган эди.

Қизнинг кўнгли ўзгага.. абадий берилганини у билар, шунга қат'ий ишонч ҳосил қилган эди.— Демак, Ольга унинг учун энди йўқ.. Шунин билатуриб, Вадим тобора азоб чекар ва ўз муҳаббатидан сра ҳам воз кечолмас эди.. Чунки, бу муҳаббат унинг қалбининг сўнгги илоҳий бўлаги эдики, агар бу нур сўнгудек бўлса, у одам бўлмай қоларди.

Ольга акасини кўрмади ва шу рангпар, соҳибжамол қиз астагина образ олдиға келиб тўхтади; Вадим унга ўз сирини очган даҳшатли оқшомдаги каби, бугун ҳам Ольга қора духоба пўстинчасини кийиб олган эди;— унинг йирик-йирик кўзлари Исонинг чеҳрасига тикилиб турар, шу унинг бирдан-бир ибодати эди ва агар худо одам бўлганида эди, у вақт бу кўзларнинг илтижоси ҳечқачон зойи' кетмас эди.

У чўқишиб, Исонинг суратини ўпди; унинг ёрқин либоси қизнинг латофатли нафасидан бир лаҳза хира тортиб кетди.

Ольга иккинчи марта бошини кўтарганида, унинг юзида жуда ғалати ўзгариш ҳосил бўлди; аввалги ғусса ўрнида ажиб бир шу'ла порлади; бу — кўзёшлари эди.. ёш томчилардан бири қалин киприкда туриб қололмасдан, олмосдай ярқ этди-да, тушиб кетди.

Янги умид шу ёш томчиларини унинг қалбидан чиқариб юборганига сўз йўқ.— Ольга бу ердан кетмоқ учун ўғирилди.. Вадим унинг олдида турарди;— унинг ўтли боқиши қизнинг кўзёшларини бир дақиқада қуритиб юборди,— қиз қалбининг ҳарбир томири титраб, нафаси оғзига тикилиб қолди.

Энди Вадимнинг шўри қуриydi, чунки қалбига ишонч тўлиб, бу ерга келган қиз ноумид бўлиб қайтиб

кетди; (бу вақт дьячок¹ чинқироқ товуш блан апостол Павелнинг мактубини ўқир ва шу ерни ўраган оломон ҳечнарсани сезмасдан, лол бир аҳволда қимир этмай турарди... Бутун бир бепарволик денгизи қаршисида икки қалбнинг эҳтироси нима деган гап?)

Вадим Исонинг образи остидаги: *Эй заҳматкашлар, даргоҳимга келинглар, нажот бераман!*— деган машҳур мисра'ни аччиқ заҳарханда блан такрор ўқиб чиқди.— Нима ҳам қилиш мумкин!— У худога қанчалик ишонса шайтонга ҳам шунчалик ишонади!

У черковдан чиқатуриб, синглисига яна кўз ташлади; унинг ёнида Юрий қиличининг учи блан қумга турли гулларнинг шаклини парвосизгина чизиб турарди; қиз деворга суялганича, ғоят ма'юс кўзларини ундан узмас эди... Уни кўрган киши: бечора яна бир дақиқадан кейин севгани блан умрбод видо'лашса керак деб ўйлаши мумкин эди.

Дарвоқи', севги умидидан маҳрум бўлиб, ўлим чақириб турган вақтда, умрнинг бирнеча куни минутдан ҳам қисқароқ эмасми?

— Демак, унинг Юрийни севиши аниқ!— деб пичирлади Вадим, эшик олдида қимирламай турар экан.— Унинг бир қўли кўйлагининг ичида бўлиб, бармоқларини беихтиёр қалтироқ босди-да, тирноқлари баданига ботиб кетди; у қўлини чиқарганида, бармоқлари қонга беланган эди... У, қонли бармоқларига телбалардек қараб, қон томчиларини жимгина силкиб ташлади-да, черковдан чиқди.

Зинапояда бир тўда тиланчилар блан ибодат қилучилар шовқин-сурон қилиб турарди; улар давра куришган бўлиб, ўртада, совуқ тош плита устида ўлик кампир чўзилиб ётарди.

«Бир киши ўтиб кетатуриб, уни итариб юборди... Биз уни ҳазиллашаётимти, деб ўйладик... У йиқилдию, қотди-қўйди... Шайтон олсин уни! Дод деса ўлармиди!»— дер эди бир тиланчи; бошқалар бақириб-чақириб унинг гапини такрорлашар, унга ҳечким ёрдам берма-

---

¹ Дьячок — православ черковида энг қуйи даражадаги руҳоний.

ди, деб ўзларини оқлашар, йиғламсираб, гуноҳимиз йўқ, деб ўзларини ҳимоя қилишар эди.

Вадим шу гапларни эшитди... аммо у кампирни ўзи итариб юборганини хаёлига келтирмади.

— Демак, у Юрийни севади— деб гўлдирлади у, бедов отга минар экан,— демак, у Юрийни севади!—

Вадим бадбахт қалб эгаси эди, ба'зан биргина фикр ҳам унинг қалбига чексиз ҳукмини ўтказаоларди. У ё, энг қудратли одам бўлиб туғилиши, ёки эса, уму-ман туғилмай қўяқолиши керак эди.

ХУ БОБ

Бу вақт бебош оломон монастырь дарвозаси олдига тўпланди; гоҳ у, гоҳ бу срда казакларнинг шапкалари кўринар, найзалар, милтиқлар ярақлаб қоларди; умумий сурон ичида ис'ёнкорлик ва қотилликдан дарак беручи даҳшатли сўзлар тез-тез эшитилиб турарди, — тобора баралла янграётган чала-чулпа ашулалар блан мастларнинг қаҳқаҳаси бирор яхшиликдан дарак бермас эди, чунки бундай дақиқаларда оломоннинг қувноқлиги иблиснинг бўсасига ўхшаган бир гап!— Ўзбошим-чалик туфайли келиб чиққан бу қувноқлик остида, қонли манзараларга ва эркин талончиликка ўрганиб қолган янги келгиндиларнинг айюҳаннос тортишлари блан авжига минган шу шўхлик тагида даҳшатли бир нарса пишиб стилмоқда эди...

Ана шуларнинг ҳаммаси ҳамон шамлари йилтиллаб, ибодат куйлари янграб турган черков олдида юз бермоқда эди.

Маш'ум довруқ тез орада черков ичига ҳам ёйилди, деҳқонлар аста-секин черковдан чиқабошладилар, ба'зиларининг сабри чидамади, бошқалари қизиқиб қолдилар, учинчи бир хиллари бўлса, ёнидаги шеригининг: юр, бир кўрайликчи, ўзи нима гап?— дегани учун чиқдилар...— Рост-а, нима бўлаётганини кўриш керак-да?

Монастирь олдига тўпланган халқ тоғ этагидаги энг яқин қишлоқдан келган эди; янги ёрдамчилар кетма-кет келиб туришарди; бир-бирига уланиб турган

Ҳайҳай-суронлар ёзнинг дим кечасида узлуксиз янграб туручи момақалди роққа ўхшаб, умумий шовқинга, ягона, давомли, қудратли ҳайқириққа қўшилиб борарди... Манзара даҳшатли, жирканч эди... Аммо буни кўрган холис кузатувчининг кўзи бемалол тўяоларди; у ана шу ерда халқнинг нима эканлигини тушуниб олган бўларди; халқ қия тоғда осилиб турган тошга ўхшайди, бу тошни ёш бола ҳам зўр бериб суриб юбораоладию, аммо у ўз йўлида учраган ҳамма нарсани вайрон қилиб ташлайди... Бу ерда холис кузатувчи майда иззатнафс ҳирсларининг кўпчилик ичида бўлгани учун салмоқли ва кучли бўлиб қолишини кўраоларди; тунда, ўзининг ким эканлигини билмайдиган, нодон халқ, катта бўлиб қолганини кўрсатиб қўйиш учун, беадаб гапларни гапирадиган болага ўхшаб, бир лаҳзалик, сохта ҳокимиятига ишонмоқчи бўладида, илгари ҳурмат этган, ёки қўрққан нарсаларининг ҳаммасига дағдаға қилади!

Монастирь дарвозасининг нақ рўпарасида ёқилган гулхан атрофида тиланчилар бошқаларга қараганда кўпроқ бақириб-чақириб, уймалашиб турардилар. Уларнинг севинчи ошиб-тошиб кетган эди; улар бу ердаги манзаранинг олдинги қаторини ташкил этар, уларга гулханнынг титроқ, қизғиш шу'ласи тушиб турарди; уларнинг орқасидаги ҳамма нарса қоронғироқ ва нонаниқроқ бўлиб кўринарди, одамлар қўпол соялардек судраларди; — нома'лум рассом шу тиланчиларга, шу жирканч увадаларга тузук жойни тайинлаб қўйгандек, уларни ўзи чизган картинанинг асосий мазмуни, бош қаҳрамони қилиб бўртдириб кўрсатгандек туюларди...

Қашшоқлик — нуқсон ва жиноятларнинг юрагини ташкил қилганидек, тиланчилар ҳам ана шу катта вужуднинг жонини ташкил этардилар; энди уларнинг тантана қиладиган соати келди, — энди улар ўз навбатларидан фойдаланиб, бойлик устидан қаҳқаҳа уриб кулаоладилар, эндиликда улар ўз увадаларини шоҳона либосларга айлантирадилар ва улардаги ифлос доғларни қон блан ювиб ташлайдилар; бу ўзига хос бир алвон эди; — уларнинг ҳукмронлик қилиш умиди қанчалик оз бўлса, подшоҳлиги шу қадар даҳшатлироқ

бўлиб бормоқда эди; ахир, фақат азобдан иборат бўлган умрни ақалли бир лаҳзалик тантана блан мукофотлаш керак-ку; ахир, ҳарбир сўзи блан алам ўтказган кишига ақалли биттагина бўлса ҳам зарба бериш, зарба берганда ҳам қақшатғич зарба бериш зарур-ку.

Монастирьда ибодат тугаб, ҳарёқдан келган ибодат қилучилар бир-бирларини туртиб-суртиб, тиқилишиб, зинапояга чиққанларида, шовқин бир нафас тинди-да, кейин бирдан ис'ёнкор оломон ичида ногаҳоний қуюн блан қўзғалган япроқларнинг шатир-шутурига ўхшайдиган даҳшатли ғовур кўтарилди.— Шунда, илгари шартлашиб қўйилган бўлмаса ҳам, нома'лум қўл, нома'лум овоз ҳамма тушунадаган, ҳаммага ҳукми ўтадиган ишора блан оломонни қўзғатди; бу, нари борса ўн бирларга кирган шўрлик бола эдики, у аллақандай бир семиз бойвуччанинг йўлини тўсгани учун, бойвучча унинг гарданига бир туширган эди, бола дод деб ерга йиқилди... Шунинг ўзи кифоя эди; оломон тебранди, гулдиради, жойидан силжиди,— гўёки у, ўз қурбонларига қўл кўтариш учун, ўз нафратини бутунлай сиртга чиқариш учун шу вақтга қадар фақат шу сабабни, шу арзимас баҳонани кутиб турган эди! Бундай ғалаёнларда ҳали тажрибаси бўлмаган халқ биринчи марта саҳнага чиққан актёрга ўхшайди; у ўзининг янги аҳволидан хижолат тортиб, пухта ёдлаб олган ролининг бошланишини унутиб қўяди; ана шунда ҳаминша садоқатли Протей бўлган суфлёр унга биринчи сўзни эслатиб қўйиши керакки, фақат шундагина унинг кейинчалик тутилмаслигига ишонса бўлади.

Наталья Сергеевнадан бироз бурунроқ монастирьдан чиққан Юрий блан Ольга уни извош олдида кутиб турмадилар-да, оқшомнинг муаттар салқин ҳавосидан баҳраманд бўлишни истаб, қўлни-қўлга бериб, чанг йўлдан пиёда кетдилар... Юрий ўз қалбига тегиб турган қиз баданининг ҳароратини ҳис этиб, енгил кўйлакнинг ҳилпирашига мафтун бўлиб, беихтиёр эриб кетди; у Ольганинг дўмбоқдан келган қоматини бир қўли блан бағрига тортиб, унинг боши блан елкасини ўраб турган катта чит рўмолини иккинчи қўли блан суриб

қўйди-да, дўндиқ бўйнига оловдай лабини босди; қиз ўт бўлиб кетди, унга қаттиқроқ ёпишди ва бир сўз ҳам демай, қадамини тезлатди... Бу вақт улар икки йўлнинг чорраҳасига, кексайиб қуриб қолган катта тол яқинига келган эдилар; бу толнинг қорамтир шохлари ғарбнинг сўнгги шафағи сўнмаган ғира-шира уфқда кўзга яққол ташланиб турарди.

Ольга кетаётган ерида бирдан тўхтаб қолди — алам фар'ёдларини, ғазаб қичқириқларини эслатучи ғалати товушлар унинг қулоқларини батанг келтирди, бу дод-фар'ёд тобора зўраярди.

— Монастирь олдида бир бало бўлаяпти,— деди Ольга жон-жаҳди блан,— кўнглим бир нарсани сезаяпти... Оҳ, Юрий! Юрий!.. Биласанми, биз ҳалок бўламиз... Сен черковдан чиқаверишда халқнинг даҳшатли гулгуласини эшитдингми, севиниб, ўйин-кулги қилаётган тиланчиларнинг ёввойи башараларини кўрддингми? Оҳ, бу ёмон аломат: иблислар кулганда, азиз-авлиёлар йиғлайди...

Ма'юс Юрий онасига ёрдам бериш учун югуришини ҳам, шу ерда қолишини ҳам билмасдан, пойдевори ёрқин шу'ла блан товланиб турган монастирьга тикилганича тараддудланиб турарди; унинг кўзлари бирдан чақнаб кетди; у ўзини толга отди: бир минутда унинг ярмигача тирмашиб чиқди-да, йўғон шохларга осилиб толнинг тепасига чиқиб олди.

— Нимани кўраяпсан?— деб сўради ҳаяжонли Ольга.

Юрий жавоб бермади; у бир дақиқа қаттиқ титраб кетди ва Ольга уни дарахтдан ағдарилиб тушади деб қичқириб юборди; лекин Юрийнинг қўли жонсиз дарахтга беихтиёр ёпишди;— ниҳоят, у дарахтдан тушиб, йўл ёқасидаги майсага жимгина ўтирди-да, юзини кафтлари блан яширди; «нимани кўрдинг,— деди қиз,— ...нега қўлларинг муз; башарангдан тер чиқиб кетди...»

— Бу шабнам,— деб жавоб берди Юрий, пешонасидаги совуқ терни артиб, ўтирган еридан турар экан.

— Ҳамма иш расво бўлди... эссиз — мен бу оломон қаршисида ожизман. Онам ҳалок бўлди. Эй парвардигор, мен энди нима қиламан, мен энди нима қиламан,

жавоб бер, эй қудратли парвардигор!— деб хитоб қилди у, бармоқларини қайириб, тишларини ғижирлагар экан.

Тун тобора қоронғилашиб борар ва Ольга дўстининг қўлидан маҳкам ушлаб олиб, юрагини ваҳима босиб, олисадаги монастырьга қарар, шамол блан дала бўйлаб таралаётган ғовур-ғувурга, дод-войларга қулоқ солар эди; тўсатдан йўлда ғилдиракларнинг тарақтуруқи, от туёқларининг дупури эшитилди; бу товушлар тобора яқинлашиб, тез орада бизнинг саёқ ошиқмашукларимиз ёнига бўш-тележкада бир деҳқон етиб келди; у тикка туриб олиб, йўртиб келар ва аллақандай ўхшовсиз қўшиқни чўзар эди.— У, Юрийнинг ёнига келиши блан, саман отини тўхтатди.— «Хўш, боярин,— деди у, малла соқолини силаб, уни масхара қилиб,— у ерда ишнинг мазаси йўқми, дейман-а, дарров уйга кеткиңг келиб қолипти... тагин, пиёда йўлга чиққанингни қарая... ўтир, аравада элтиб қўяман!..»

Юрий лом-лим демасдан, отнинг юганидан ушлади; «Ҳай, ҳай, боярин!— деб пўписа қилди деҳқон,— эҳе, аравамга ростакам тушадиганга ўхшайсан!.. Ҳей, ҳовлиқма»— деб, у, отга қамчи уриб «чух!» деб юборди; вафоли от олға интилди... аммо аламзадалик орқасида кучига-куч қўшилган Юрий юганга шуқадар маҳкам ёпишиб олдики, от четга бурилиб кетишга мажбур бўлди; бу орада тележканинг ғилдираги тошга қаттиқ урилиб, у оз бўлмаса ағдарилиб кетай деди; зарбадан эсанкираган деҳқон ерга йиқилдию, лекин тизгинни қўлдан чиқармади;— у тележкага яна чиқиб олиш учун бир оёгини кўтарган эди, бошига тўсатдан тушган мушт уни ерга қулатди ва кучли қўл тизгинни тортиб олди... «Босқинчилик бў!»— деб бақирди деҳқон, ҳушига келиб, ўрнидан туришга уринар экан; броқ Юрий бу вақт Ольгани ердан азот кўтариб, тележкага ўтқазган, отнинг бошини буриб, отга бор кучи блан қамчи босган эди; от ҳам елдай парвоз қилди; деҳқон хириллаган товуши блан яна бир марта: босқинчилик бу,— деб қичқириб қолди.— Ғилдирак унинг кўкрагидан босиб ўтди ва деҳқоннинг товуши абадий ўчди.

Бу кеча даҳшатли бўлди,— оломон деярлик тонг-отаргача шовқин солиб чиқди ва гулханнинг эрмак бўлган қонли шуласи уфқдан бош кўтарган қуёш илк нурига пайванд бўлди; винодан маст бўлган, қонга бўялиб ва лойга беланиб тасқараси чиққан талайгина тиланчилар майдонда чўзилиб ётар, уларнинг баъзи-бирлари эса тўда-тўда бўлиб тарқалиб кетишмоқда эди; кўпгина жойларда жизғин бўлган майса блан қора кул сўнган гулханнинг ўрнидан дарак берарди; баъзи дарахтларда иккита, ёки учта мурда осилиб турарди... мурдалар бундан ортиқ эмасди... Улардан бирининг белгиларига қараб, бир вақтлар аёл киши бўлганини, лекин тилжа-пора қилиб ташланганини пайқаш мумкин эди, бу мурдадан иңсоннинг чиркин қолдиқларини базўр пайқаб олса бўларди;— ҳатто энг яқин қариндошлар ҳам бу мурдага қараб, меҳрибон Настасья Сергеевнани таниёлмас эдилар.

XVI БОБ

Мен муҳтарам китобхоним ёки китобхонларимдан Борис Петрович ов ишларининг маркази, асосий қўшиш жойи қилиб танлаган кичкинагина дарахтзор қишлоқда турибмиз, деб фикран тасаввур этишни илтимос қиламан; яқиндагина қилинган овдан бир иш чиқмади; кекса овчимиз ўз жиловдори Вадимнинг бесабабдан-бесабаб от миниб кетиб, қайтиб келмаганидан аччиғланган ҳолда, тунов ерига етиб келди. У қўнган кулбада марҳум солдатнинг ўттизларга борган тул хотини — оппоқдан келган, соғлом, дуркун, сарғиш соч, қора кўзли, кўкракдор, покиза хозийкагина бор эди,— шу сабабдан ҳам бизнинг кекса хотинбоз ўз сочларининг кумушдай оқариб қолганига ва бўлажак боднинг дастлабки аломатларига қарамай, хозийкага файласуфларнинг кўзи блан қарамай, балки унинг кўнглини топишга ҳар йўл блан ҳаракат қилди ва бунга ортиқча сарфи-харажат ва уринишсиз тезликда муваффақ ҳам бўлдики, сиз ҳам буни осонгина фаҳмлагандирсиз.— Чўпчиروқнинг ўчирилганига хийла вақт бўлди; бу вақт хўроз қанотларини қоқиб, хирилдоқ ариясини биринчи марта куйлашга отланиб турар,

роса тўйган отлар эса, майин емнинг нушхўртларини гоҳи-гоҳида чайнаб қўярди; бу вақт кулбадаги печь супасида кўкракдор хозияканинг ёнида ётган Борис Петрович зўр бериб хуррак тортарди; агар шу жимжитлик ичида номаълум кишининг кучли қўли уч марта мушт уриб, дарвозани тарақлатиб юбормаганда эди, кундузги машаққатлардан ҳориб-чарчаган ва кўкракдор хозияканинг ширин ароғи блан ўпишларидан маст бўлиб, соф ва бенуқсон виждонини хотиржам қилган Борис Петрович яна анча маҳал хуррак отиб, уёқдан-буёққа ағанаб ётган бўлардию — итларнинг мунгли увлашини эшитган хозияка чўчиб уйғониб кетди-да, чўқиниб олди ва шишиб кетган қовоқларини муштлари блан ишқалаб, тўзиган сочларини тартибга келтирар экан, гапиракетди: «Э, худоёй! Ким у тақиллатаётган!.. Бу ерда инс-жинслар йўқ!..—Намунча қаттиқ тақиллатишаяпти-я» — у, печь супасидан тушиб, дераза олдига борди-да, уни очди; тунги шамол унинг тер босган очиқ кўкрагига келиб урилди ва у деразадан бошини чиқариб зарда блан саволини такрорлади;— дарҳақиқат, эгарланган ва бўйнига бўйинча тақилган саман от ҳамда унинг ёнида хозиякага нота ниш; лекин афтидан деҳқонга ўхшамайдиган, ёшроқ бир киши дарвоза олдида турарди.

— Тезроқ оч!..—деб бақирди у даҳшатли овоз блан.— Намунча шошади,—деб гўлдиради солдатнинг хотини, деразани тарақлатиб ёпар экан;—кутиб туратур музлаб қолмайсан!.. Уйқинг келмаётганга ўхшайди, ла'нати алвастига ўхшаб ўрмонда дайдиб юрибсан...— У пўстинини кийиб, уйдан чиқди-да, хизматкорни уйғотди. Хизматкор бемаҳалда келган кишини сўка-сўка, ниҳоят, ҳовли эшигини ғирчиллатиб очди; лекин келгинди ҳовлига ҳовлиқиб кириб, Борис Петровичнинг шу ердалигини хизматкордан билиб олиши блан, ўзини кулбанинг ичига отди.

Сиз бу кишининг Юрий эканини фаҳмлаган бўлсангиз керак.

— Дадажон!— деди Юрий хийла ўзгарган товуш блан, қоронғиликда нарсаларни қўли блан ушлаб кўрар экан,— кўзингизни очинг! Қаердасиз?.. Кўзингизни

очсангизчи, ҳаёт блан мамот масаласи ҳал бўлмоқда!.. Менга қара,— деди у, ҳали ҳам уйқуси ўчмаган хозияканинг қулоғига ва, тўсатдан унинг ёқасидан ушлаб олди:— Менинг дадам қани? Сенлар уни нима қилиб қўйдиларинг?..— Қўйсангчи, бойвачча, бу нима қилиқ... қўйиб юбор, бўлмаса дод дейман... Қўйиб юбор, қўйиб юбор деяпман, баттол... Ахир, эшитмаяпсанми, сўрида хуррак отаяпти-ку... у, халлослаб, Юрийнинг қўлидан қутулишга уринарди.

— Нима шовқин! Ким у ёқалашаётган! Петрушка, Терушка, Фотька!.. Ҳей, сиз...— деб бақирди, ярим очиқ эшикдан худди йиртқич ҳайвонга ўхшаб чинқириб, увуллаб кирган совуқ шамол блан шовқин-сурондан уйғониб кетган Борис Петрович.

— Дадажон!— деди Юрий, суюниб кетган хотиннинг ёқасини қўйиб юбориб,— тезроқ тушинг... Ҳаёт блан мамот масаласи ҳал бўлмоқда!.. Фалак ҳақи, ёки дўзах ҳақи, илтимос қиламан, тушинг...

— Бу қанақа одам, ахир,— деб гулдиради Борис Петрович, печь устидан осилиб тушар экан...

— Менман! Ўғлингиз... Юрийман...

— Юрий... ўзи нима гап... гапир... нега бу ерга келдинг... бемаҳалда-я!..

У қўрқиб кетиб, ўғлининг қўлларидан маҳкам ушлаб олди ва унинг ҳийлагар арвоҳ бўлмай, балки, ўз ўғли эканлигига ишонмоқ учун, унинг кўзларига тикилди.

— Дадажон! Биз ҳалок бўлдик! Халқ ис'ён кўтарди. Ҳа! Бизнинг қишлоқда ҳам... Бу ерга от чоптириб келатуриб, қишлоқ кўчаларида, черков теварагида халқнинг тўда-тўда бўлиб йиғилганини кўрдим... Менинг қулоғимгача етиб келган ба'зи хитоблари шуни кўрсатадики, улар Пугачёвнинг ўзини бўлмаса ҳам... унинг казакларини кутиб туришипти... Қочиб қолинг!..

— Настасья Сергеевначи!.. Мол-мулкимчи...

— Ойижоним... Ойижонгинам...

— ...Наҳотки, у...

— Қочиб қолинг!— деди ғамгин Юрий, отасини маҳкам қучоқлаб; йигитнинг кўзидан сачраган қайноқ ёш чолнинг чеккасига учқундай келиб тегиб, уни куйдирди...

— Оҳ!..— деб ҳўнграб юборди у.— Хаёлга келмаган гап! Ишониб бўлмайти!.. Бу қора булут биз гуноҳқор бандаларнинг ҳам бошига келади деб ким ўйлаган эди! Ё парвардигори олам! Энди қаёққа бош ураман!.. Ҳамма бизга душман... Худо ҳам душман, одамлар ҳам... Шу Пугачёв келиб-келиб, рус дворянларининг ёстигини қуритади деган гап хаёлимизга ҳам келмаган эди-я! Оддий бир казак-а! Ё парвардигор! Ё азиз авлиёлар!

— Бирорта садоқатли кишингиз йўқми?— сўради Юрий шошиб-пишиб...

— Йўқ! Йўқ! Ҳечкимим йўқ!..

— Фотька Атуевчи?..

— Мен бугун у харомзодани чала-ўлик бўлиб қолгунича урдим!

— Терешкачи?..

— У, хотини блан ўйнашганим учун, кўпдан бери мени чавоқлаб ташламоқчи бўлиб юрипти... Босқинчилар, кофирлар!.. Оҳ, мени халос эт! Уғлим...

— Биз ҳалок бўлдик!— деди Юрий, қўлларини кўкрагига қўйиб, кўкка қарар экан.— Ёлғиз худонинг ўзигина бизни омон сақлай олади!.. Агар ундан нажот сўрай олсангиз, сўранг..

Борис Петрович тиз чўкди; унинг кўзларидан дар'ё-дар'ё ёш оқди; қўрқоқ чол! У, бир гала фаришта осмондан ой нурига осилиб тушиб, мени кумуш қанотларида нажот соҳилига олиб кетади, деб ўйлаган эди.

Аммо фаришталар учиб келмади, балки шўрлик солдат хотини ачиниб, унинг ёнига келди-да: *сени мен қутқараман*,— деди.

Ҳаётнинг муҳим давларида, гоҳо энг оддий кишида ҳам, шу вақтга қадар унинг кўкрагида сўниб тугаётган қаҳрамонлик учқуни алангаланиб кетади ва шунда бу киши шу вақтга қадар тушига ҳам кирмаган ва кейинчалик ҳатто ўзи ҳам ишонмайдиган ишларни амалга оширади.— *Москвани бир пуллик шам ёндириб юборган!*— деган оддий бир мақол бор.

Бу вақт хозйяка: қани, орқамдан юринглар, деб қўли блан ишора қилди-да, уйдан чиқди, улар Пали-

циннинг жиловдори ухлаб ётган қоронғи даҳлиздан ўтиб, тўрт зиналик тирғанчиқ, гижирлайдиган пилла-поядан эҳтиёт блан ҳовлига тушдилар; ҳовли жимжит эди; гала-гала итлар айвон тагида, тўйин отлар ба'зи-ба'зида пишқириб қўяр, ёки похол устида иссиқ калта пўстинини ёпиниб ётган овчи тушида валдилларди. Улар омбордан ўтиб, ҳовлидан кенг полизга чиқилади-ган орқа дарвозага яқинлашдилар. Полизга карам, зигирпоя, шолғом, кунгабоқар экилган бўлиб, унинг этагидаги торгина хирмоннинг икки бурчида худди дўконларга ўхшаб кетучи иккита пичан ғарами ўртадаги баланд ва бўмбўш шийпонни қўриқлаб турганга ўхшарди. Улар эшикка яқинлашиши блан кимдир: *ким у ерда юрган?* — деб бақирди; овозидан, бу одамни шу топда уйғониб кетган итбоқарлардан бири бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин эди.— Ҳа, хўжайинларни кўрмаяпсанми,— деб жавоб қилди солдат хотини; итбоқарнинг калласи блан бошқа а'золарининг мувозанатини сақлаш учун гандираклаб, ўзига яқин келаётганини фаҳмлаб, хозияка ўз йўллошларига бир катта туп қариқизга ишора қилди; улар дарҳол шу қариқизнинг панасига яширинишлари блан, у ҳечнарсани билмаган кишидек, дарвоза олдида тўхтади.

— Ие, жонончалар кечаси изғиб юриши мумкинми-а? — деди итбоқар, бўйинини қашир экаң ва хаҳо-лаб кулиб, оғир кафти блан унинг елкасига шаппатилади!..

— Вой худойей, мен жононча эмишман! Бизча меҳнат қилган одам ўзига қарай оладими!..

— Гапни бошқаёққа бурма, ҳаммасини биламиз!.. Мунча дўндиқ-а! Бой ҳам ҳечнарсани билмайдиганга ўхшайди. Кекса шайтонни қўлга олганингни биламиз!.. Худойимга аён! У осон қутилиб бўпти, кўзёшларимизнинг ҳисобини талаб қиламиз... Мавриди келади! Отамиз Пугачёв унинг тумшугини қашлаб қўяди... Ўзига бино қўявермасин. Сен бўлсанг, таннозчам... сен шунинг учун мени бир ўпгин-а.

Итбоқар уни ўпмоқчи бўлганда, у ўзини четга тортган эди, бизнинг олғир итбоқаримиз тележканинг шотисига қоқилиб кетди... ағдарилиб тушди, бир нафасча

сўкиниб ётди; у ухлаб қолдимми, йўқми менга ма'лум эмас, лекин у, ҳарҳолда, оёққа туролмасдан, ширингина кўз юмиб кўяқолди.

Ота блан ўғил бу кўнгилсиз ҳодисанинг тугагини тоқатсизланиб кутганликларини тасаввур этиш қийин эмас... Ниҳоят, улар полизга чиқиб, қадамларини тезлатдилар. Уларнинг ноаниқ хавф блан зиқ бўлган қалблари дукиллаб урарди, улар нафасларини ичларига ютиб, шудринг босган ўтда тойганиб, зиғирпоялар блан ёпишқоқ эгатларни оралаб ўтиб, ҳар лаҳзада гиштга, ёки шох-шаббага қоқилиб борадилар; қарға шаклидаги латта кўриқчилар уларга одамга ўхшаб кўринар ва ҳар гал дала каламуши оёқлари остидан ҳатлаганда уларни қалтироқ босарди. Борис Петрович овчи пичоғининг сопига ёпишса, Юрий қиличига ёпишарди... Аммо, уларнинг бахтига, ваҳималарининг ҳаммаси бекор бўлиб чиқди ва улар эсон-омон қоронғи шийпонга етиб келдилар; аввал хозьяка, унинг кетидан Борис Петрович блан Юрий шийпонга кирдилар; хозьяка уларни қоронғи бурчакка бошлади; бу ердаги иккита ўранинг бирига ғалла солинган бўлиб, иккинчиси ярмигача сомон блан тўлдирилган эди.

— Бунинг ичига туш, бой,— деди солдат хотини, иккинчи ўрани кўрсатиб,— сомоннинг ичига кириб, бошинггача бекиниб ол; ким келса ҳам, нима қилса ҳам... менсиз чиқакўрма; мендан хотиржам бўл, то тирик эканман сени омон сақлайман; бошимга ҳар қандай кулфат тушса ҳам, бу гупоҳни қилмайман!..

Борис Петрович ўрага тушиши блан, Юрий унинг кетидан тушиш ўрнига, кўкка боқиб, мардона товуш блан: «Хайр, дадажон, омон бўлинг... Рози бўлинг! Балки, бундан кейин кўришмасмиз», деди. У ўгирилиб келган йўлидан жадал юриб кетди; у ҳечкимга сездирмай ҳовлига кирди-да, оғилдан энг яхши отни ечиб, сакраб минди ва яна полиз оралаб бориб, хирмондан от қўйиб ўтар экан, ҳали ҳам шийпон эшигининг олдида турган хозьяканинг орзи очилиб қолганини кўриб, қўлини бир силкитди-да, қулаб ётган эски девор устидан сакраб, далада худди чақмоқдек кўздан ғойиб бўлди; чопиб кетаётган от туёқларининг бир маромдаги дупу-

ри яна бирнеча дақиқа эшитилиб турди... бу товуш тобора пасайиб, охири, дарахт баргларининг шитирлаши билан қўшилиб кетди.

«У пилдироқ қаёққа ғойиб бўлди-я! — деб ўйлади отғзи очилиб қолган хозийка. — Уғлоннинг боши тошданга ўхшайди, — бўлмаса, бунақа от чопишнинг ўзи бўладими; — худо кўрсатмасин, жазакларга дуч келгудек бўлса, у азаматдан ном-нишон ҳам қолмайди — оҳ, оҳ, оҳ! Нима бўлдию, бошимдан хаёл аримай қолди!.. Чол қурмагурни бекитишга — бекитдим-а, лекин менга энди кун беришмайди, калтак остида чирийман... Хайр, майли, иш шунақасига айлангандан кейин, буёғига ҳуш'ёр бўл, онавоши! Аввало, сўз берма, сўз бердингми — маҳкам тур... Унинг ўзи ишнинг пачавасини чиқармаса, бас!»

ХУН БОБ

Бир талай воқиалар юз берган ўша кеча монастырьдан отлиқ йўлга чиққан Вадим ўрмонда узоқ кезиб юрди, броқ тиканли чакалакзор орасида уриниб толган отнинг ўзи уни Палицин қишлоғининг йўлига олиб чиқди.

Қайғули букир, қўлларини кўкрагига қўйиб, бошини эгиб, от устида хаёл суриб борарди; унинг овда тутадиган қамчини казак эгарининг қошида тебраниб борар ва унинг қитиғи ўлмаган чопқир, вафодор бедов оти одимини тобора тезлатиб, йўрғалаб борди-да, кейин ёлдор бўйнида юганнинг бўш осилиб турганини сезиб, бир пишқириб, физиллаб югуриб кетди... Вадим ўзига келди, отнинг юганини ушлаб олиб, чунонам тортдики, от олдинги оёқларини кўтариб, бошини бир чайқади-да, яна икки марта ёнбошга сакраб, тўхтаб қолди: унинг яғринидан илиқ буғ кўтарилди ва пўлат сувлиғидан ерга парча-парча кўпик оқиб тушди.

«Қаёққа, мунча ошиқаялсан? Нимадан қувониб кетдинг, бедов дўстим? — деди Вадим... — Ошиқма, сени ором ва иссиқ оғил кутаяпти: сен бировни севмайсан, нафратни тушунмайсан: сенга саодатли осмон энг ваҳший азоблардан роҳат топабилиш каби ажиб қобилият-

ни ато қилмаган... Оҳ, агар мен бу эҳтиросни қалбимдан, мана шундай қилиб, таг-томири блан суғуриб ташлаёлсайдим!— у эгилиб, ердан узун ўтни суғуриб олди;— йўқ, йўқ!— деди у, сўзини давом этдириб...— Энг тоза сув тўла косани заҳарламоқ учун бир томчи заҳар кифоя қилади ва шу заҳарни тўкиб ташлаш учун косадаги сувнинг ҳаммасини тўкиб ташламоқ керак..!» У йўлда давом этар экан, энди отни секин юргизиб бормади: аллақандай бир куч уни тортиб кетди; чарчашни билмайдиган от ғир-ғир шамолни кесиб, учиб борди; Вадимнинг сочи ҳилпирайди, икки марта шапкаси бошидан учиб кетай деди; қўли блан ба'зур ушлаб қолди... Ба'зи-ба'зидагина саманининг қорнига узанги блан ниқтаб.қўяди; мана, қишлоқ ҳам кўринди... черков... ҳарёқда гулханлар порлайди...— деҳқонлар байрамга атаб тикилган чакмонларини кийиб кўчада тўда-тўда бўлиб юришипти... Улар бақириб-чақирришади, ашула айтишади... Маст оломоннинг говур-ғувури гоҳ бирдан тиниб қолиб, гоҳ яна кучайиб, баралла эшитилади... Вадим отни девор тахтасига боғлаб, ҳечқимга сездирмай, оломонга қўшилди... Бу гулханлар, бу ашулаларнинг ҳаммаси аллақандай зўрма-зўраки қувноқликдан далолат берар, ма'жузийларнинг байрамини эслатар ва ҳатто ашулаларда тез-тез такрорланиб турган лидо ва ладо деган исмлар ҳам тажрибасиз муҳожирда ана шундай янглиш фикр ҳосил қилиши мумкин эди.

— Ҳай! Вадимка!— деди сийрак соқолли, тепакал семиз деҳқон...— Нима хабар бор? Отахонимиз қачон келадиган бўлдилар?

— Эртага, тушки пайтда келади,— деди Вадим, ўзини четга олмоқчи бўлиб.

— Ростданми?— деб гапга қўшилди бошқа бир деҳқон,— бугун эмас, эртага келадилар дегин...— Хўш, хўш!.. Тагин қанақа хабарлар бор?.. У кишининг аскарлари кўп бўлса керак-а... Туман-туман казаклари бордир-а... Чакмонлари кумушдан бўлса керак-а?..

— Эҳ, сен аҳмоқ, қовоқ бош,— деди учинчиси, бошини чайқаб,— кумуш нима деган гап... у кишининг чакмони уёқда турсин, этиклари ҳам олтиндан...

— У кишига нон-тузни ким тутади-а?— Кексалари-
миз тутсалар керак-да...

— Турган гап... Менга қара, Вадим ака,— деди,
қорачадан келган, кўзларига қон қуйилган, паҳлавон-
дек тўртинчи деҳқон йигит,— бизнинг бой қаёққа кет-
дйкан-а!.. Қочиб қолган бўлмасин тагин... Қўлдан
чиқариб юборсак жуда алам қилади-да... Менга қўйиб
беришса, у блан бир гаплашиб қўяр эдим-да... гўрга
ҳам бутун киргизмасдим...

«Йўк, йўк!— деб ўйлади Вадим, улардан нари кетар
экан,— у менинг қурбоним... Мендан бошқа ҳечким
унга қўл кўтаролмайди. Унинг ўлим олдидаги дод-во-
йини мендан бошқа ҳечким эшитмайди; унинг сўнги
бсқинини, жон бериш олдидаги охирги талвасасини
мендан бошқа ҳечким кўрмайди... У меники — мен уни
осмондан ва дўзахдан сотиб олганман; мен уни қонли
ёшлар тўкиш, энг оғир кунлар кечириш эвазига сотиб
олганман; мен ёвузлик блан қасос олиш туйғусидан
бошқа бирорта ҳам туйғуни кўкрагимда қолдирмаслик
учун, ана ўша оғир кунларда пайдо бўлган туйғулар-
нинг ҳаммасини фикран ютиб юборавердим... О! Мен
ўз ўлжасини бепарволик блан қўлдан чиқариб юбора-
диган ва бошқаларга топшириб қўядиган одамлардан
эмасман... Қабиҳ қуллар!..»

У тез юриб жарга тушиб кетди; бу ерда унча катта
бўлмаган ўйноқи сой оқиб ўтар, тошдан-тошга сакраб
қуриган толларни оралаб, қалин қамишзор ичида шал-
дираб йўқолар ва Окага жимгина қўшилиб кетарди.
Бу ерда ҳарён сокин ва бўмбўш эди; жарнинг нарёги-
да, кичикроқ боғ орқасида жуда кўп катта-кичик имо-
ратлари блан бойнинг қўраси юксалиб турарди... Уй
қопқоронғи эди... Унда яшовчиларнинг ҳаммаси узоқ
сафарга кетганга ўхшар, чунки бирорта ҳам деразада
милтираган шам кўринмасди... Вадим сой устига таш-
ланган тахтадан ўтиб, тепадаги қалин малина шохлари
блан ўралган эски ҳаммом ёнига борди... У эшик қул-
фининг тешигидан милт этган нур кўргандек бўлди; у
тўхтади-да, оёқ учида юриб, маҳкам беркитилган дера-
за олдига келди...

Ҳаммомда ноаниқ товушлар эшитилди; Вадим

дераза тагидаги қалин майсага ёнбошлаб, диққат блан қулоқ солабошлади: унинг ер юзидаги бахтсизликларни кўравериш тош бўлган қалби шу дақиқада, темир қафасдаги қонли гўшти кўрган лочиндек, типирчилаб, дукиллаб уриб кетди... Мабодо қиш кечасида момақалди роқ гуриллаб қолганда, одам қандай таажжубланса Вадим ҳам шундай таажжубланди... У қўлини кўкрагига маҳкам босиб, шивирлаб бундай деди: «Ухла, эй телба кўнгил! Ухла... Сенинг омадинг ё ўтиб кетган, ёки энди келади!— Аммо ҳозир пайти эмас— Ахир, сен ёмон кўрадиган махлуқ ёнингда эмаску? Гапир!..» У нафасини ичига ютиб туриб, деразага қулоқ солар экан, шу гапларни эшитди:

1 о в о з. Хайр, дўстим... алвидо'..

2 о в о з. Мен сени ёлғиз ташлаб кетаманми? Йўқ, агар тақдир шу остонага *ўлим* деган сўзни ёзиб қўйганда ҳам, мен ундан ҳатлаб ўтиб... сени бағримга босардим-да... кейин жон берардим.

1 о в о з. Ахир, мен хавфсиз ердаман-ку?.. Мен арзимас бир кишиман; мен умумий галаён ичида э'тибордан четда қолиб кетаман.

2 о в о з. Йўқ, бу мумкин эмас... Фарзандлик бурчи мени дадамнинг олдига чақираяпти... Мен уни қутқариб, қайтиб келаман... Сенсиз бу дунё нима? Ҳеч гап... Худоси бўлмаган ибодатхона. Хавф-хатардан қочишимнинг ишма ҳожати бор... Агар менинг ҳалок бўлишим керак бўлса, ажал мени ҳарердан ҳам топиб олаверадди-ку!..

1 о в о з. Бағри тош! Ҳали кетмайман ҳам дегин... Менга қара! Худо ҳақи... қоч...

2 о в о з. Йўқ!.. Хайр бирнеча кундан кейин яна сен блан бирга бўламан.

Товушлар тиниб қолди ва ҳаммом эшигининг фирчиллаб очилиб, кейин тарақлаб ёпилгани эшитилди. Вадим аллақимнинг жарликда худди арвоҳ каби лип этиб пайдо бўлганини, кейин тепаликка чиқиб, жарни кесиб ўтган четан девордан сакраб тунги туман ичида гойиб бўлганини кўрди...

Вадим ўрнидан туриб, эшик олдига борди-да, уни қаттиқ бақувват қўллари блан итарди; ичкаридан, ҳал...

қа узилиб кетиб, сырли эшик ғирчиллаб очилди... Ал-лаким қичқириб юборди... Яна ҳамаёқ жимжит бўлиб қолди... Ерда фонарь ёниб турарди... Унинг ёнида, рангпар бошини дуб курсига қўйиб... Ольга ўтирарди!..

Мудҳиш фикр бечора букурнинг ақлини худди чақмоқ сингари ёритди; қиз блан гаплашган кишининг кимлигини у дарров пайқаб олди; Вадимнинг синглиси барча умидларини, қалбининг бутун муҳаббатини ўшанга боғлагандек, унга шу қадар илтифот блан меҳрибонлик қилди...

Ольга ҳаракатсиз ўтирар, унинг юзига оғир алам ўз муҳрини босгандек кўринар, кўзларида аллақандай бир шакли совуқ нур йилтилар ва юмуқ лабларида доимий бир табассум қотиб қолгандек туюлар, аммо бу табассумдан унинг тақдирдан нолиётгани сезилиб турарди... Фонарь унинг оёғи остида ёниб турар ва пиликнинг сўнаётган алангаси шўрли қизнинг иягини яшил ойна орқали туссизгина ёритиб турарди; қора пахталик нимча остидаги кўкраги гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турар ва чала ўрилган узун сочи унинг ўнг елкасини қоплаб ётар эди.

Вадим унинг қаршисида, ҳалок бўлган Маргарита олдида турган Мефистофельдек турар ва унинг заҳарли боқиши гуноҳкорни тавба қилдираётган кишининг боқишига ўхшарди;— у қўлларини кўкракка қўйиб, қизнинг ўгирилиб қарашини кутиб турди, лекин қиз ўтирган ерида қимирламай, титроқ товуш блан:

— Мендан яна нима истайсан?— деди.

— Янами?... Мен сендан аввал бирор нима талаб қилганмидим? Бирор нарсани қурбон қил деганмидим?.. Гапир, Ольга! Мен сени: онг ич деб зўрладимми?.. Эсингдадир!.. Даҳшатли дақиқа сенга ноқулай вақтда муддатидан илгарироқ келгани учун мен айбдорманми!..

— Оҳ... Сен инсон эмассан, йиртқич ҳайвонсан!..

— Ольга... Сенинг отанг — менинг ҳам отам эди!

— Ишонмайман, ишонолмайман... Фаришталар даргоҳида бўлган отамнинг шу оилани ҳалок этишни, сен блан бизнинг жиноятчи бўлишимизни истаётгани-

га ишонмайман... Йўқ! Сен менинг акам эмассан!.. Йўқол — сени ёмон кўраман... Нафратланаман...

— Ёмон кўрсанг—кўравер... Аммо нафратланаолмайсан...

— Нафратланаман...

— Сен мендан кўрқаяпсан...— У ваҳшийларча кулиб, унинг ёнига келди.

— Вадим... отамизнинг ҳурмати ҳақи... чиқиб кет... сендан гўрнинг совуғи келаяпти...

— Йўқ, Ольга... Мен кечаси блан шу ерда қоламан...

— Худоймей!— деди қиз шивирлаб ва баданига қалтироқ туриб, юраги увишди... Унинг қалбида аллақандай шубҳа туғилди; ўрнидан турди; оёқлари майишиб кетди... У қадам босмоқчи бўлдию, тиззаси блан йиқилди...

— Қулоқ сол!— деб, Вадим синглисини ердан кўтариб, курсига ўтқазди; унинг нам қўлини ушлади-да, мулойимроқ гапиришга ҳаракат қилиб, сўзида давом этди:— қулоқ сол! Мен бир вақтлар кўнглимни муҳаббатнинг шуласи блан ёритмоқчи бўлган эдим... Мен ўша дақиқаларда сенга, сенинг мовий кўзларингга тикилиб, даҳшатли режамни бир йўла вайрон қилиб ташламоқчи, сенинг кўкрагингга бош қўйиб, ўтган нарсаларнинг ҳаммасини худди ажиб эртақдек унутиб юбормоқчи бўлдим... Лекин сен буни истамадинг, сен мени алладинг — гўзал йигит сени мафтун қилди-да... нотавон букур эса, тиниқ осмонда унутилган, одамларнинг ҳам, қуёшнинг ҳам этиборидан четда қолган қора булутдек ёлғиз қолиб кетди... Сен буни тушунолмайсан... Сен гўзалсан, сен фариштасан, сени севмай бўлмайди... Мен буни биламан... Оҳ, менга ҳам бир қараб қўй; наҳотки, менга бир марта ҳам қарамайсан, наҳотки, менга аталган бирорта табассуминг йўқ... Ҳаммаси, ҳаммаси ўшанга! У сенинг илтифотингнинг ўндан бири ҳиссаси блан ҳам мамнун бўлиши керак, у сенинг биргина сўзингга, менга ўхшаб, бутун келажagini беролмайди,— сен шунга биласанми?.. Эҳ, бунга сенинг ақлинг етмайди.. Агар мен сени бу қадар севишим юрагимга ёзиб қўйилганини билсам, уни шу дақиқада кўкрагим-

дан суғуриб олиб, сенинг тизангга ташлар эдим... Оҳ, биргина сўзингни аяма, Ольга, жон берадуриб... сени ла'натламайин...

— Ла'натлайвер!— деди у парвосизгина...

Шу вақтга қадар Волга бўйи адирларида гоҳо-гоҳо учраб бизни гоят таажжублантирадиган хунук ҳайкаллардан бирига ўхшаб, Вадим қизнинг олдида ҳаракатсиз турар, қўлларини қайирар ва қалин киприклари остидаги ярим юмуқ кўзларидан оғир азоб чекаётгани билиниб турарди... Ҳарёқ жимжит, фақат шамолгина гоҳо ҳаммом томида елиб-югуриб, чириган похолни тўзитар ва бўш мўрида гувулларди... Вадим сўзини давом этдирди:

— Ольга, яна бирнеча сўз айтаман-да... кейин, кетаман. Бу охирги уринишим... Агар сен шунда ҳам шафқат қилмасанг, у вақтда — орамизда ҳечқандай жигарчилик алоқалари бўлмайди,— шуни билиб қўй... — Мен сени онт ичиб берган ва'даларингдан халос этаман, менга аёл кишининг ёрдами керак эмас; мен осмон адолатининг қамчисини ожиз бир қизга топширишни истаб, телба бўлибман... Бас, энди бас!— Қулоқ сол: агар очлик ва ташналикдан эти боряб устихонига ёпишган бечора бир ит бемажод вовуллаб, оёқларинг остига сургалиб келсаю, сенинг бир бурда, биргина бурда нонинг бўлса...— жавоб берчи, нима қилардинг?..

— Кўнгил бир бурда нон эмас, у менинг ихтиёримда эмас...

— Аҳа! Менинг ихтиёримда эмас дегин!.. Ҳа-ҳа! Ахир, мен сендан буни сўраганим йўқ-ку?..

— Сен жавоб сўраган эдинг... Мен жавоб бердим...

— Сенда раҳм-шафқат йўқ!

— Сенда борми?

— Демак, сен уни жуда ҳам севасанми?

— Дун'ёдаги ҳамма нарсадан ортиқроқ севаман...

— Ҳа-ҳа!.. Дун'ёдаги ҳамма нарсадан ортиқроқ дегин... бу чакки!..

— Рост, мен уни севаман ва ҳечқандай куч бизни бир-биримиздан ажратолмайди.

— Янглишаяпсан,— деб хитоб қилди заҳарханда

блан букур. — У албатта ўлиши керак... яқин фурсат, да ўлиши керак!

— Мен ҳам у блан бирга ўламан...

— Йўқ! Сен ўлмайсан... умидвор бўлма!

— Менинг умидим худодан... у ё бизни ўз даргоҳига бирга қабул қилади, ёки сен ҳарқанча аччиғлансанг ҳам, уни омон сақлайди...

— Менга худодан гапирма!.. У мени билмайди; у менинг қўлимдаги қурбонни тортиб олмайди — унга барибир... Сен кўзешларинг, илтижоларинг блан унинг кўнглини юмшатмоқчи бўлаётгандирсан?.. Ҳа, ҳа, ҳа! Ольга, Ольга, алвидо, мен сени ташлаб кетаман... Аммо сен менинг сўнгги сўзларимни ёдингда тут: бу сўзлар барча пайғамбарларнинг сўзларидан кучлироқ... Шунини билиб қўйки, у ҳалок бўлади, сен жонсиз жасадга кўнгил қўйгансан... Бу қўл унинг номини тирик одамлар рўйхатидан ўчириб юборган... Рост!— деди у ва бир лаҳза жим тургач, қўшиб қўйди:— агар истасанг, сўзларимнинг исботи учун мен сенга унинг бошини олиб келаман...

У тескари қаради, яна алланима демоқчи бўлди, лекин унинг товуши кўкарган лабларида қотиб қолди; у юзини қўллари блан яшириб, югурганича чиқиб кетди.. Балки у, бу блан хижолатини ва кўзидан беихтиёр оқиб тушган ёшларини яширмоқчи бўлгандир, ёки юрагида газаби тошиб, қизга берган ва'дасини дарҳол ижро этишга жазм қилгандир...

Ольга деярлик беҳуш бўлиб қолди. У акасининг чиқиб кетганини базўр кўрди, тарақлаб ёпилган эшикнинг зарбини базўр эшитди...

ХVIII БОБ

Нижегородск, Симбирск, Пенза, Саратов губернияларининг бир вақтлар айиқлар блан бўриларга макон бўлган, энг ботир овчиларгина кираолган қалин ўрмонларидаги ғорларни, ерости йўлларини қизиққан киши ҳозир ҳам бориб кўриши мумкин. Бу ғорлар блан ерости йўлларни бизнинг ота-боболаримиз қазигандир. Бир вақтлар татарлар блан қримлиларнинг босқинла-

ридан, кейинчалик эса, қирғизлар блан бошқирдларнинг, ҳатто императрица Елизавета Петровна подшолик қилган даврдаги, ҳужумларидан қочиб, ота-боболаримиз шу ерларни бошпана қилганлар, бошқирдлар сўнги марта 1769 йилда ҳужум қилган, аммо шу атрофда қўшинга дуч келиб, Саратовга бирнеча чақирим қолганда, унча катта зарар етказолмасдан, чекинишга мажбур бўлган эдилар.— Ба'зида ҳатто бутун-бутун қишлоқлар вайрон этилиб, аҳолиси асир қилиб олиб кетилар эди. Биз тасвир этаётган даврда бу ғорларга, ҳозиргидагидек, қуруқ шох-шаббалар босиб қўйилмаган эди; ана шу ғорлардан бири Палицино қишлоғига яқин бир ерда бўлиб, халқ унга Жинмакоп деб ном қўйди ва ривоятларда бу ғор чиндан ҳам инсжинслар, шохли девларнинг макони қилиб тасвирланди.

Палицино қишлоғидан ана шу хилват ғорга эпг қисқа йўл блан етиб олмоқ учун дар'едан кечиб ўтиш ва дўнгликлар, сершоҳ толлар, баланд қамишлар блан қопланган ботқоқ даладан икки чақиримча пиёда юриб бориш керак бўлар эди; бу ерда ҳийлагар яшил мохлар тажрибасиз йўлчини алдайди, қамишзорларнинг тагида ўралар, ўт қоплаган ботқоқлар яшириниб ётади; шу атрофда яшовчи ба'зибир кишиларгина ана шу хатарли жойдан ўтиш йўлини биладилар. Ботқоқ тепага бориб тақалади. Илгарилари шу тепадан сўқмоқ йўл ўтган бўлиб, у тепа бағридан пастга тушиб, қалин, қоронғи ўрмонга кириб кетарди. Ўрмон четидagi юз яшар арғувон дарахтлари йўлни яширмоқ учун улкан шохларини ёйиб, худди посбонларга ўхшаб турарди, уларнинг ғадир-будур гавдаларидаги нақшларга Дантенинг: *Lasciate ogni speranza voi ch'entrate*¹ деган машҳур мисра'си дўзахий ҳарфлар блан ёзиб қўйилгандек туюларди. Шу ерга келганда сўқмоқ йўл яна аста-секин узун қиямаликка кўтарилар, дарахтлар оралаб худди илондек буралар ва хазонлар, шох-шаббалар орасида кўздан ғойиб бўлиб кетарди; ниҳоят, ўрмон сийраклашиб бориб, қорамтир дарахт-

¹ Буерга киручилар, умидингиздан кечинг!

лар девори орасидан мовий осмон кўринабошлайди ва тўсатдан, доира шаклидаги майсазор очилади; уни ўрмон худди сихрли камардек ўраган бўлиб, у қорамтир денгиз ўртасидаги оролчага ўхшаб кетар, унда ямшиш кўкатлар ва авж олиб ўсган ранг-баранг гуллар яшнаб ётарди; куз кезларида бўлса, унда бирор камбағал деҳқоннинг меҳнати блан тикланган пичан ғарами пайдо бўларди; арчалар блан қайинлар гўё шу майсазорнинг чиройига ҳасад қилаётгандек, гўё тўдалашиб бориб, унинг духобадек ўт-ўланини ғазаб блан пайхон қилиб ташлашга ҳозирланиб тургандек кетмакет саф тортиб, унга сукут ичида шиддат блан қараб турардилар. Шу майсазор блан Жинмаконнинг оралиги 3 чақирим бўлиб, бу ерда сўқмоқ йўл йўқ эди... Шу йўналишдан четга чиқиб кетмасликка ҳаракат қилиб, борган сари шарқ томонга қараб юриш керак бўлади.— Бу ердаги ўрмон унча баланд бўлмаса ҳам, броқ тиканак шохлар, чирмовиқлар ва бошқа ўсимликлар дарахтларнинг томирларига қўшилиб, тўрга ўхшаб кетган, шу сабабдан ҳам 3 саржин нарида турган кишини деярлик кўриб бўлмайди; гоҳо бўрон қўпариб ташлаган дарахтларнинг чуқур ўралари учраб қолади; уларнинг пўпанак босган, шохлари қуриб қолган чирик тўнкалари, худди крепостьларнинг говлари сингари, йўлни тўсиб туради; жундор айиқ қишда ана шу тўнкаларнинг тагига кенг уя қазиб олади-да, унга тушиб семиз напжасини сўриб ётади; мудроқ арчалар унинг устига қора чодирдек эгилиб, аста шивирлаб, алла айтиб туради.— Шу йўсинда икки чақиримдан ортиқроқ юрилгач, тепадан шариллаб тушаётган сувнинг шовқунига ўхшаш товуш эшитилади; дала-дашт ҳаётига ўрганмаган, хиёбонларда тарбияланган киши барглар суҳбатининг олисдан эшитилиб турган бу товушини пайқайолмайди;— ана шунда, шамол шу янги товушларни олиб келган томонга қаралса, тик ва чуқур жар кўзга ташланади; унинг қирғоғи энкайган қайинлар блан ўралган бўлиб, буларнинг баҳор ёмғирлари ювиб кетган яланғоч оқ илдиэлари тубсиз жар тепасида узун думларга ўхшаб осилиб туради; жарнинг сертупроқ нишаби тошлар

ва ўпирилган ер парчалари блан қопланган бўлиб, шу ер парчалари блан бирга кўчиб, нишабликда туриб қолган шохлар янги заминда бемалол кўкараверган;— агар нақ жар ёқасига келиб, маҳкамроқ дарахтни ушлаб туриб, эгилиб қаралса, жарлик тубидаги кичик бир булоқни кўриш мумкин; унинг қайнаб чиқаётган суви жуда тез оқиб, гоҳида оққушнинг паридан ҳам оқроқ кўпик блан қопланади-да, буралиб-буралиб қирғоққа келиб, бирнеча дақиқа тўхтаб туради ва яна югуриб кетиб, тошларга бориб урилади-да, қалқиб, сачраб, кўздан ғойиб бўлади.— Шу жар ёқасидаги кўз илғар-илғамас торгина йўл худди ер тагидан чиққандек пайдо бўлади; у шохлар орасидан, жар ёқалаб бориб, яна бирнеча марта буралади-да, ўз уясига кириб кетаётгандек, чуқур ўпқонга кириб кетади; лекин бу ерда кичкинагина дала очилиб, унда бирнеча дуб дарахти юксалиб туради; ўрталикдаги учта тепа— қабристон тўғри уч бурчак ташкил этади; чим ва хазонлар блан қопланган бу тепалар бир қарашда қадимги татар беклари ёки суворийларининг қабрларига ўхшаб кетади, броқ уларнинг оралиғига кирган кузатучи ҳарбир тепанинг остига олиб боручи тешикларни кўриши блан фикри ўзгаради; бу ердаги ҳарбир тепа ер остидаги узун йўлакларга олиб кирадиган гумбаз хизматини ўтайдиганга ўхшайди; бу йўлакларга кириладиган тешиклар жуда кичик, улардан одам эмаклаб базўр киради, лекин йўлакка бирнеча қадам қўйилиши блан, ғор тобора кенгайиб бориб, шу даражага етадики, уч одам ёнма-ён бемалол юраолади; уччала йўл ҳам, аввал тик пастга тушиб, кейин нишаб бўлиб бориб, афтидан, уч томонга кетади, аммо жарга қараган йўлак тамомила бошқача тузилган; у тик қияликдан бирнеча саржин пастга тушиб, кейин бирдан ўнгга бурилади ва агар қизиқучи киши шу янги йўналишга қайрилишда эҳтиётсизлик қилгудек бўлса, унинг шўри қурийди; бу йўлак жарга бориб тақалади, ёки, тўғрироғи, пастга тик бурилиб тушади: оёғининг маҳкамлигига ишонган кишигина шу пастликка сакраб тушаолади; ҳарқалай, икки саржин ҳазил гап эмас, аммо шуерга келганда суний ғовлар-

нинг ҳаммаси тугайди; йўлак орқага бурилиб, ўзининг юқоридаги қисми блан бир хил баландликда ва у блан ёнма-ён давом этади-да, кейин чапга қайрилиб, доира шаклидаги кенг залга тушади; бошқа икки йўлак ҳам шу ерда бир-бири блан туташади; бу залга тош терилган бўлиб, деворларида тўртта токчаси ҳам бор;— ўртада тўрт бурчак шаклидаги бир устун анча маҳорат блан қурилган гумбазни кўтариб туради; шу устуннинг ёнида чуқур бор; бу чуқур бир вақтлар тақдирнинг иродаси блан ер остидаги шу йўлакларда яшириниб юришга мажбур бўлган бахтсиз қувғиндилар учун, эҳтимол, печь ўрнида хизмат қилгандир; шу залдаги чуқур сукунатни бузиб, тоҳо сувнинг шалдираши эшитилиб қолади; кичкинагина тиниқ ва совуқ булоқ девордаги бирор мақсад блан очилган тешикдан чиқиб шу девор бўйлаб оқиб ўтади-да, ниҳоят тош блан паналаб қўйилган бошқа бир тешикка кириб кўздан ғойиб бўлади; маҳбуснинг ашуласи зиндон сукутини бузгани каби, оромсиз ирмоқнинг тинмай шалдираши туннинг ана шу зулмат маконига ҳаёт бағишлаб туради;— бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси ота-боболаримизнинг давомли қамалга бардош бермоқчи бўлганликларини ва бардош бераолишлари мумкинлигини исбот этади. Дарвоқи тошларни, ерни пўпанак босиб кетган, фонарьнинг шуласида зулмат ва хилватни севучи каламушларнинг ҳамда бошқа кўримсиз жониворларнинг девордаги уяларини кўриш мумкин; эндиликда гумбаз нурай бошлаган, унинг илгариги мутаносиб раволигидан деярлик ҳечқандай асар қолмаган.

Борис Петрович овга чиққан пайтларида қизиқиб, бу ерга икки марта келган эди; гарчи у, бирон марта қоронғи йўлакларнинг ичкарасига киришга ботинолмаган бўлса ҳам, бу жойни билар эди; у қўрқувдан ўзига келиши блан, шу ерни эслади: Жинмакон, даҳшатли номига қарамай, унга бирдан-бир хавфсиз жой бўлиб кўринди... чунки ҳозир, ухлаб ётган жаллодларнинг яқинида, шу эски шийпон ичида қолиш хатарли бир нарса эди... Хўш, у, Жинмаконга қай тариқада етиб олади?

Ҳурматли китобхонлар, мен сизларга иқрор бўлишим керакки, Борис Петрович ўлимдан жуда ҳам кўрқар эди!.. Албатта, кўрқув одамга ҳам, итга ҳам, уму-ман, барча ҳайвонларга баббаравар хос бўлган нарса!.. Лекин, гап шундаки, ўлим бошқа ҳайвонларга, қараганда Борис Петровичга даҳшатлироқ бўлиб туюлди, чунки шу дақиқаларда унинг ташвишли қалби ўтган воқиаларнинг ҳаммасини мулоҳаза қилиб кўрар экан, испан инквизицияси томонидан мадона долороза (madona dolorosa) нинг — фариштаинг бузиб, динга қарши қилиб тасвирланган ана шу даҳшатли ҳайка-лининг тиканли қучоғига ташлашга ҳукм этилган жиноятчига ўхшар эди... О! Сизга ростимни айтсам, қарзга ботган тажрибасиз йигит эшик орқасида туриб, сил судхўрнинг оёқ товушлари блан йўталини биринчи марта эшитар экан, қуруқ чўнтақларини титиб ҳеч нарса тополмаганда қанчалик кўрқиб кет-са, Борис Петрович ундан ҳам баттарроқ кўрқиб кетди; Палицин ўз виждонининг ифлос варақларидай нималарни ўқиб олганини худо билади; у шу пайтда кимларни эсига олганини ҳам худо билади; ўлим деган биргина сўз уни шу қалар кўрқитиб юбордики, ана шу биргина қонли фикр бошига келганда, у оз бўлмаса уч марта ҳушидан кетаёзди; шу яқин-ўртада бирорта ёрдам беручи кишининг йўқлиги унга қўл келди, чунки у ҳушидан кетса ўлиб қолаётгандек, кўр-қиб кетди.— Ўлим! Ўлим унинг хира кўзларига гоҳ қулочини кенг ёйган даҳшатли балад дорга ўхшаб, гоҳо эса, ногахоний хиёнатга, осмон момақалди роғига ўхшаб кўринар, ҳар томондан босиб келаётгандек туюлар эди... Унинг сиртида ҳам, ичида ҳам, ҳарери-да ҳам ўлим бор эди... Ўлим бирдан минг хил парча-ларга бўлиниб, унинг нам а'золари устида хахолаб чопқиллаб юрар, унинг оқарган сочини ҳурпайтирар, унинг тишларини бир-бирига тақиллатиб урар эди... Ниҳоят, Борис Петрович тоқат қилиб бўлмайдиган шу фикрни қувиб юбормоқчи бўлди... Нима блан қувиб юбормоқчи бўлди денг? Дуо блан!.. Аммо бундан бир иш чиқмади!.. Унинг лаблари ёд қилиб олинган сўз-ларни пичирлади, лекин қалб бу сўзларнинг ҳарбири-

га: ўлим! — деб биттагина жавоб бериб қўяқолди!.. У қочиш учун бирор йўл, ҳарқандай бўлса ҳам, бирор чора ўйлаб топаман деб уриниб кўрди... Энг мушкул йўл унга энг яхши йўл бўлиб кўринди; бир-икки соат хаёл суриш блан ўтди... Утган икки соат вақтнинг икки зарфи унинг юрагига урилган икки муштдай бўлиб туюлди; бетиним шамолнинг ҳарбир ҳуштаги уни бир титратар, катта каламуш ёки шунингдек бошқа бирор беозор жонивор шошиб юриб, похолни қитирлатса, бу товуш унга босиб келаётган душманларнинг оёқ товушига ўхшаб эшитиларди... Шу кўйи, у роса эзилди! Ажаб бўпти; эрга навбат — шерга навбат дейдиларку; бахт хотинга ўхшайди; бошида осонгина севган бўлса, охирида ҳам осонгина ташлаб кетади; — Борис Петрович ҳам ўзининг семиз дугонасини ба'зида эслаб қўяр... ва шунда сочи тикка бўлиб кетар эди; хотинининг номини тилга олганида ўғлининг нима сабабдан лом-мим демаганини, унинг нима учун қалтираб кетганини тушунди... Тавба-тазарру' ва хавф-хатардан узоқ бўлган бахтли кунлари унинг кўз олдидан бир-бир ўтди; улар шамол узиб ташлаган ва қипқизил, заррин япроғи блан кўзимизни алдаб, эрга учиб тушган қайин баргларидек, лип этиб учиб кетдилар... Биз уларнинг сиҳрли бўёқларига мафтун бўлиб, чексиз орзуларга берилиб, уларни ердан олиб, тамоша қиламизу, аммо бўёқларини ҳам, ярқироғини ҳам тополмаймиз: улар оддий, чирик, ўлик барглар бўлиб чиқади!..

Бу орада тонг отай деб қолди ва Палицин биз тасвир этган қоронғи ғорга яширинишга астойдил қарор берди; лекин ким унга овқат ташиб туради? Дўстлар қаерда?— Хизматкорлар қани? Қўлнинг ишорасини, қошнинг чимирилганини кўриб, хизматга тайёр турадиган пасткаш қуллар қаёққа кетди?— Ҳечким йўқ!.. У аламига чидолмай йиғлаб юборди!.. Ҳа, айтгандай, уни ғорга ким кузатиб қўяди? Унинг овчилари бу ердан кетмасдан туриб, у ана шу дим ғарамхона тагидан қайси йўл блан чиқиб кетаолади?.. Улар кетганидан кейин чиқса, фурсатни қўлдан бой бериб қўйган бўлмайдими?

У тонготарда итнинг вовуллашини, от дупурини, бақириқ-чақириқ, сўкиниш товушларини эшитди ва ба'зи-ба'зиди бурғи садоси келиб турди; шу кўйи ярим соат ўтди; ниҳоят, шовқин-сурон тинди; яна ярим соат вақт ўтди; шунда у тўсатдан тепасига келган хотин кишининг овозини эшитди: «Барин! Ҳой барин!.. тур... Овозингни чиқарсангчи!.. Ухлаяпсанми?..»

Мен сизга айтсам, у уйғоқ эди, лекин товуши чиқмаганига сабаб аввало хотиннинг овозини танимаганлиги, кейин таниган бўлса ҳам, қотиб қолган тилига гап келмаганлиги эди. У товутда тирилган Лазарьдек, аста қўзғалди-да, ғарамхона тагидан чиқди.

— Ия, сенмисан, хозайка!— деди у ғўлдираб...

— Менман, мен! Қўрқма... Улар жўнаб кетишди: сени бироз қидиришдию, топишолмай йўқолса — очиқ мазорга...— деб,— қўл силтаб қўяқолишди...

— Хозайка!— Палицин унинг сўзини бўлди, — тонг ёришаяпти; — менга қара; мен яширинадиган жойни топиб қўйдим... биласанми... шу яқинда бир жой бор... инс-жинсларнинг макони дейишади... бунинг аҳамияти йўқ; Жинмаконни биласан-ку!..

Хозайка қўрқиб кетиб, уч марта чўқиниб олди-да, Палицинга тикилиб қолди.

— Вой! Отагинам!.. Бир фалокатни бошлама! У жой — шайтоннинг уяси...

— Бошқа жой йўқ-да! — деди у зорланиб...

— Борликка бор-а! Лекин қишлоғингга яқин-да... Бир ҳисобда, сенинг ўйлаганинг ҳам яхши, барин... Бу ишни бошладимми, охирига етказаман, сени ташлаб кетсам гуноҳ бўлади; деҳқонлар киядиган мана бу кўйлакни кийиб ол: камзулингни ечиб ташла... Уғлим сенга ҳамроҳ бўлиб боради... У тентакроқ бўлса ҳам, маҳмадона эмас, онасининг сўзидан чиқмайди...

Борис Петрович тўқ кулранг ятакни кийиб, оёғига кир пайтава ўраб турганида, солдат хотини ғарамхонанинг эшигига бориб, қўли блан ишора қилган эди, 17 ёшлар чамасидаги, тентакбашара, малласоч, аммо паҳлавонлардек барваста бир бола пайдо бўлди... У онасининг кетидан ертўлага тушар экан, онасининг қулоғига алланималар деб пичирлади; у бўйни-

ни қашир, бошини тебратар, ҳадеб ҳомуза тортар ва гоҳо: «хўп, ойинжон!»— деб қўярди. Улар Палициннинг олдига келганларида у кийиниб бўлган эди. «Худо ёр бўлсин!»— деди хозаяка, унинг кетидан... Улар орқа эшикдан далага чиқдилар; Борис Петрович гапирай деса қўрқар; Петруха ботинолмас ва умуман, гапга ишқивоз эмас эди; бу тасодифий ўхшашлик жуда қўл келди; бири қўлга тушишдан, иккинчиси жиндан қўрқиб, худди баргдек титраб даҳшатли Жинмаконга қараб бораётган ҳамроҳларнинг икковини ҳам ўрмоннинг тор сўқмоғида қолдириб кетамиз... Улар шу ерда қолишаверсин, фарзандсевар отасини ташлаб кетган Юрийдан хабар олайлик.

Х И Х Б О Б

Юрий от чоптириб, Палицино қишлоғининг йўлига чиқиб олди-да, ҳорғин отининг жиловини тортиб, йўрғалатиб кетди; унинг бошида минг хил тадбир ва бундан кўпроқ хавф-хатар чигаллашиб ётар эди; Ольгани қутқариш, ёки ҳеч бўлмаганда, унинг ёнгинасида ҳалоқ бўлиш орзуси унинг туйғулари, фикрлари ичида энг биринчиси эди;— аввал жуда оддий бўлиб кўринган, ҳатто эҳтирос деган номга ҳам арзимайдиган муҳаббат, кутилмаган ҳодисалар оқибатида унинг қалбида ҳаддан ташқари кучайиб кетди: теварак-атрофдаги майда-чуйда дарахтларнинг ҳаммаси катта дубнинг соясида яшириниб ётганидек, унинг бошқа туйғуларининг ҳаммаси ҳам ана шу янги зўр туйғу олдида бош ёгиб, унинг оқимида фарқ бўлиб кетди.

Юрий торгина, текис йўлдан борар, унинг қиличи отнинг биқинига урилиб, беихтиёр, унинг ғайратини оширарди... Йўлнинг иккала ёқасидаги экинзорлар сарғаябошлаган; энгилгина шамол ғир этиб ўтса, улар худди ёшлар оломонидек чайқаладилар; улардан нарида — чап томонда жингалак буталар блан қопланган тепалар чўзилиб кетган, ўнг томонда — кириб бўлмайдиган, қалин, кекса ўрмон юксалиб туради: зулмат қора кўзлари блан ҳарбир шохнинг тагидан мўралаб қараётгандек, ҳарбир дарахт ёнида шохдор,

чўлоқ алвасти йўл пойлаб тургандек туюлади... Теварак-атроф жимжит; йўлчимизнинг қулоғига гоҳ бўриларнинг зорланиб увуллаши, гоҳо эса, тун посбони, ўрмон полициясининг а'зоси бўлган бойўғлининг ёқимсиз қийқириғи эшитилади; бойўғли ўз қоровулхонаси бўлган чириган дарахт қавагига кириб олиб, йўловчиларни бошқа ҳарқандай соқчига қараганда яхшироқ чақиради... Аммо Юрий тўсатдан бошқача товушларни эшитиб қолди; бу — от дупури бўлиб, тобора жадал яқинлашиб келарди; Юрийнинг юраги дов бермай, отнинг бошини бурмоқчи бўлдию... броқ ғурури бунга йўл қўймади; у отни тўхтатиб, ҳар эҳтимол учун уйдан олиб чиққан кичкинагина тўппончасини чўнтагидан олди-да, чақмоқ тошини кўздан кечириб, тепкисини тортиб қўйди ва душманга мардона зарба беришга шайланиб турди; тез орада орқа томонда, олис бир ерда оқиш чанг кўтарилди ва ниҳоят, бир отлиқ кўринди; бу отлиқ у турган томонга бор кучи блан елиб келмоқда эди.

50 қадамча масофага от чопиб келгач, потаниш сувори — бедов отининг жиловини тортабошлади.

— Тўхта!— деб қичқирди Юрий.— Яқин келакўрма!.. Яқинлашсанг бошингни янчиб ташлайман. Айт сен кимсан?

— Мени танимаяпсанми, бойвачча,— деб жавоб берди сувори хириллаган товуш блан.— Наҳотки, содиқ қулингни отиб ўлдирсанг?

— Ия, Федосей, сенмисан?— деб хитоб қилди таажжубланган йигит ва унинг ёнига келиб, юзига тикилди; бу ерда нима қилиб юрибсан?— Юрий жиддий бир қиёфада сўзини давом этдирди...— Менга йўлдош керак эмас... Мен борадиган йўлимни биламан... Мен сенга кел, деганим йўқ-ку?.. Гапир...

— Эҳ, бойвачча! Бойвачча!.. Сўзинг чакки! Мен келганингни кўрдим... Дарров отга миндиму, орқангдан югурдим... Виждоним қийналмасин дедим... Ҳамма гапдан хабарим бор, отагинам! Оғир замон бўлди... Аммо Федосей сени ташлаб кетмайди; сендан ажрал-

майман, сенга бошгинамни фидо қиламан; сенга хизмат қилсам, худонинг буйруғини адо этган бўламан, бойваччам; у дунёга борганимда, худо мендан: хўжайинларингга сидқидил блан хизмат қилдингми деб сўрайди... Агар сени ташлаб кетсам, унда нима деб жавоб бераман... Эндиликда ёмонлар кўпайиб кетди, халқнинг фе'ли бузилди, лекин мен унақалардан эмасман, Юрий Борисович... Буюрсанг бас, отагинам, сени деб ўзимни сувга ҳам, ўтга ҳам ташлайман... Биз, хизматкорларнинг ишимиз шунақа; мен шу пайтгача тузингни ичиб келдим, энди уни оқлаш навбатим келди... Улсам-ўламану, лекин хўжайинларни тутиб бермайман.

Юрий унинг сўзларидан та'сирланди; у, Федосейнинг елкасига қоқиб, деди:

— Агар сўзинг чин бўлса, Федосей, сенга, оилангга, худодан яхшилик қайтади, аммо, ўзингга ма'лумки, энди менинг қўлимдан ҳеч иш келмайди...

— Ёлғиз ўзинг қаёққа йўл олдинг, бойвачча?..

— Федосей, мен ўз бурчимни бажардим: отамни хавф-хатардан огоҳ қилиб, унинг яширинишига ёрдам бердим... Энди келаяпман...— Юрий бир нафас ўйга толди-да, кейин титроқ товуш блан:— Ольгани кўрмоқчиман...— деб очик айтақолди...

— Ҳали гап буёқда дегин!— Федосей мўйловини силар экан, шундай деб ўйлади.— «Бўйнига сиртмоқ тушай деб туриптию, эс-ҳуши қизларда!» — Ҳой, бойвачча!— деди у ботишиб;— қўй уни! Қиз блан кўришадиган вақт эмас... Қишлоқда кўринишинг хатарли... Гуноҳ қилишнинг устаси бўлмайди—...Эҳ! Халқнинг гапини эшитсанг билардинг.

— Мен уни кўришни истайман... Уни ўзим блан олиб кетаман... Ана ўшандан кейингина ўзимнинг тинчимни ўйлаёламан... Мен уни кўришни истайман, кўришим шарт...

— Бу ишинг чакки!— деб гўлдиради Федосей...

Улар анчагача ёна-ён индамасдан бордилар, иккови ҳам ё гапни эпга келтиролмади, ёки яна бошланишга истамади... Тақдиримиз ҳал бўлаётган ана шундай соатларда биз ортиқча гап сотмаймиз, чунки шундай

соатларда ҳарбир дақиқани қадрлаймиз, барча дунёвий эҳтирослар эс-ҳушимизни қоплаб олади ва кўнгилдаги нарсаларни тушунмоқ учун биргина кўз ташлаш кифоя...

— Бойвачча,— деди тўсатдан Федосей...— қарагин-а... Хирмонларимиз кўринаяпти, шекилли... ҳа... ҳа... Тўхта, бойвачча... Менга қара, бошимга бир фикр келди: сен менга Ольганинг қаердалигини айтсанг, бас;— мен бориб, уни олиб келаман... Сен отларни шайлаб, мени шу девор тагида кутиб тур... Хўп дегин... бойвачча... Бўйнингни сиртмоққа тутиб берма — худо эҳтиёткор бандасини омон сақлайди... У дворян қизи эмас, ҳечнарсадан қўрқадиган жойи йўқ...

Бу таклиф Юрийни ҳайратда қолдирди; у хийла уялди: «Бу қандоқ гап!— деб ўйлади у,— наҳотки, мен унинг учун бема'ни ҳаётимни қурбон қилишдан қўрқсам»... Аммо у ҳардоим қўл келадиган софизмларнинг ёрдами блан ўз гурурини босиб, беҳуда хижолатини енгди, ва афсуски, розилик берди! Отдан тушиб, Федосей блан хайрлашар экан, қўл силкиб қўйди.

Мен Юрийни чинакам қаҳрамон қилиб кўрсатишни орзу қилган эдим, лекин бундай бўлиб чиқмади; у худди сиз блан мен каби бўлганидан кейин, мен нима қилаоламан... Ҳақиқатга тан бермоқ керак; ҳикоянинг юқорироғида айтганимча, унда сўнмас аланга, жўшқин истаклар ва зўр ирода Ольганинг кўзларига тикилганидагина пайдо бўларди; у ана шу сиҳрли кўзлардан узоқда бўлганида эса, худди бошқа йигитлардек соддадил, ақлли йигит эди, холос.— Шундай бўлгандан кейин, бизнинг қўлимиздан нима келади?

Федосей хирмон атрофидаги четан девор орқасида кўздан ғойиб бўлганидан кейин, Юрий ҳорғин отларни қуруқ толга боғлаб, нам ерга ёнбошлади; у: совуқ шамол ва ўсиқ майсанинг нами томирларимга ўтиб, қонимни совутади, ташвишли кўкрагимга ором беради, деб беҳуда ўйлади... Интизорлик шубҳалари оқибатида келиб чиқадиган ҳамма хаёлий нарсалар, барча арвоҳлар унинг атрофида тартибсиз ўйинга тушиб, хаёлларини узоқ-узоқ ерларга олиб қочди; гоҳо бирор ёвуз иблиснинг дайди чироғи, алдамчи фонари йўлчи-

ни ана шундай йўлдан оздириб жарнинг нақ ёқагина-
сига олиб бориб қўя қолади...

Юрий, келажакнинг даҳшатли манзараларини кўз
олдидан йўқотиш учун, ўтмишни эслаб кетди; бу блан
у, аҳвол танг бўлиб қолганда қалтис дориларни ишга
соладиган врачларга ўхшаб кетди.— Хўш, бундай
чора ҳарвақт ҳам яхши натижа бераверадими?

Хотиралар маржони унинг кўз олдидан бирма-бир
тизилиб ўтар экан, у ҳайрон бўлиб: наҳотки, хотира-
ларим шу қадар кўп? Нучук улар эндиликда, худди тўй-
га кетаётган гала-гала тўйчиларга ўхшаб, бирдан
тўдалашиб кетди?..— деб ўйлади... Гоҳи қиз бола гул
япроқларини бирма-бир териб фол очар экан, ҳарбир
япроқда ё та'на ёки афсус-надомат изларини кўргани-
дек Юрий ҳам хотиралар япроғини шу хилда бирма-
бир очиб торта бошлади, ва у, қаттиқ нотинч бўлган,
ёки азоб тортган дақиқаларда деярлик ҳар кимда ҳам
ҳосил бўладиган афзалликдан, я'ни зеҳн ўткирлигидан
фойдаланиб, ҳаёт йўлида сочилиб йўқолган туйғулари-
ни ҳисоблай бошлади; брок, афсуслар бўлсинки, бу
туйғулар самарасиз бўлиб чиқди: улар беҳуда сочил-
ган уруғларга ўхшарди: уларнинг ба'зиларини ёввойи
қушлар териб кетган, бошқаларини саёқлар пайхон
қилиб юборганлар, учинчи бир хиллари тошга тушиб,
ёмғирлар остида чириб кетган.

У фикран ёни болалик чоғини кўз олдига келтирди:
шу оқиш жингалак сочли, тинимсиз, шўх болани ота-
онаси севиб эркалар, хизматкорлар ва айниқса оқсоч-
лар уни кўрганда зир-зир титрар эдилар; у ўзини
табиатнинг ма'сум шогирди деб билар, энаганинг тиз-
засида ўйнаб ўтирар, олабўжи деган сўзни эшитиши
блан қалтирар эди. У ўша йилларнинг ўтиб кетганини,
энди сра ҳам қайтиб келмаслигини ўйлаб, беихтиёр
жилмайиб қўйди...

Ниҳоят, илк ихтирослар, илк орзулар фасли келди...
Уни кекаса, бой бувининг тарбиясига топширдилар.—
Қўрадаги оддий қизча — Анюта унинг э'тиборини ўзи-
га тортди. Оҳ, у нозлар, мулоийм боқишлар, ширин
сўзлар, хўрсинишлар, ва'далар — болалик умидлари,
болалик хотиралари!— Қоронғи йўлакдаги, сербарг

рябина блан ўралган қоронғи айвончадаги, лойқа ариқ бўйидан бошланадиган қайинзордаги, ўрмон кесучининг похол чайласидаги илк кўришувлар нақадар кулгили, кўрқинчли, беғам ва сирли учрашувлар эди!.. Аввал беғараз, соф ва охирида жинояткорона бўлган ўша дастлабки бўсаларнинг мазасига ким етсин; Юрийнинг қайноқ қўли Аюотанинг йўл-йўл бўз кўйлак сал ёпиб турган нозик қоматини дадил қучоқлаганида, офтобда қизариб пишган кўкрагига лабларини босганида, қизнинг кўзлари чақнар, эндигина кўтарилиб келаётган маммалари титрар эди.

Аммо Юрийга: бас, хизматга жўнанг, дейишди... Сабаб?— деб сўради у. Шунда унга таҳдид қилиб: даданг 15 ёшлигида гвардияда сержант даражасига кўтарилган эди, сен бўлсанг, 16 га кирдинг, дейишди. Хуллас... хуллас... бричкани кўшиб, ёнига амакисини ўтқазишди, йўлга 20 сўм пул ва узоқ чатишган бир амакига узун хат ёзиб беришди... Қамчи ҳушт этди, кўнғироқ жаранглаб кетди... Алвидо', эрким, дарахтзорларим, далаларим, алвидо', бахтим, хайр, Аюотам!.. Юрий бричкага тушатуриб, кўзи қизнинг ёш тўлган, ҳаракатсиз кўзларига дуч келди; қиз эшик тирқишидан унга узоқ вақт қараб турди... У, қизнинг яқинига бориб, унинг оқарган ёноқларидан сўнгги марта ўпиб олишга жур'ат этаолмади, у қизнинг ёнидан елдай тез ўтди, у ўзи блан яна ақалли бир лаҳза бирга бўлишни орзу қилган Аюотанинг совуқ қўлларидан қўлини тортиб олди... «Оҳ! У менинг хатти-ҳаракатимни йиртқишларга хос бағри тошлик деб билиб, эндиликда мендан роса нафрат қилаётгандир!» деб ўйлади у ўшанда...— Кейин нима бўлди денг? У Аюотани олти йил ўтгандан кейин кўрди... Эвоҳ! Аюота гумбаздай хотин бўлиб қолипти. Юрий Аюота ўзининг сўлакайи оқиб юрадиган болаларини калтаклаганини, уйининг деворини оқлаганини кўрди, маст эрини пардасиз сўзлар блан ҳақорат қилганини эшитди... Ишқивозлик тутундай тарқалиб кетди... Бўлаётган воқиалар ўтган воқиаларнинг нафосатини заҳарлади, ўшандан бери у Аюотани ўйласа, кўзининг олдида ҳалиги жирканч хотин пайдо бўлади, у хотирасидаги қоракўз,

қорақош ўйноқи қизни ўлдига чиқариб, унутиб юборишга мажбур бўлди... ва уни ўзининг иззати нафси йўлида, ҳечбир пушаймон бўлмасдан, қурбон қилиб юборди.

Бу орада хизмат ташвишлари, янги одамлар, янги-ча фикрлар Юрийнинг қалбидаги илк муҳаббатни енгди, унинг юрагидаги дастлабки тассуротни ўчириб юборди... Шухрат унинг санами бўлиб қолди! Уруш унинг роҳат манбаига айланди... Походни истаб қолди!— Туркияга юриш бошланди... У энди ўткир қиличини ғайри динларнинг қонига бўяйди, қур'он мухлисларининг кесилган бошларидан учиб кетган саллаларини товони блан эзиб ташлайди!.. Суворовнинг ўзи унинг елкасига қоқиб: қойил, азамат!.. Мендан ҳам ошиб тушдинг! Худо ёр бўлсин!..— деганида, у чексиз бахтиёр бўлади... У, туркларнинг ўт ва ўқ-ёмғирлари остида қирғоқдаги қонга бўялган тепага, ярасидан қон оқиб туришига қарамай, гандираклар, биринчи бўлиб югуриб бориб, икки бошли бургутнинг сурати ярқираб турган биринчи байроқни душман ерига тикканида, Суворов албатта уни шундай сўзлар блан мақтайди-да!.. Жангдан кейинги табрикларни, қучоқ очиб кўришувларни айтмайсизми!..

Ниҳоят, қўшинлар Россия чегарасидан ўтиб кетди, ўз қирғоқларини ювиб, ёввойи далалардан кенг яшил тўлқиндай мавжланиб оқаётган Дунай соҳилидаги ғайри динларнинг қишлоқлари ёнмоқда... Эҳс, нимасини айтасиз, Юрий у ернинг илиқ хушбўй ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди, ўзини қизғин жангларга ташлади, у завқ-шавқ блан қиличини хунук туркнинг қорнига суққанида, турк кўзларининг пахтаси чиқиб, қалтираб совуқ темирни тишлаб, ғажир эди!.. Шошманг, унинг чодирисидаги асира ким, у ўз ўртоқларининг суқ кўзларидан кимни бунчалик эҳтиёт блан яшираяпти? У ким бўлса экан-а!.. Ҳай-ҳай, бу сир! Бу сирни фақат унинг ўзию, яна худо (агар худонинг одам қалби блан заррача иши бўлса) билади!..

Юрий бу қизни вайрон кулбанинг ёниб турган томи остидан чала ўлик ҳолда топиб олди; унинг қалбининг тубида чексиз шафқат уйғониб, Зарани ердан кўтар-

ди. Бу фарӣшта ўшандан бери унинг чодирда, одамларнинг назаридан четда яшаб турипти. Унинг ҳуснини осмоннинг ўзи баркамол қилиб яратган, унинг ҳаракатлари ўзи бир дoston, кўзлари сихрли ярқироғи блан мафтун қилади, тарам-тарам гулранг томирчалар блан безанган оппоқ оёқчаси кўғирчоқдек нафис, унинг қорачадан келган қаттиқ сийнаси салгина хўрсиниши блан баланд кўтарилади...— Бутун вужуди оловдай ёниб туради: кўзёшлари, табассуми, ҳаракатсиз қотиб туриши — ҳаммаси, ҳаммаси одамни сихрлаб қўйгудек. Унинг оддий одам эмаслигини ташқи кўринишиданоқ пайқаш мумкин; у — ё малак, ёки иблис; унинг қалби ё қуёшнинг илтифот ёшида акс этган шўх нури каби тиниқ ва соф ёки шу кўзлар сингари тўлачадан қелган духоба елкаларига шалолодек сочилиб турган сочлари каби қопқоронғи... Юрий шундай деб ўйлади-да, келажак ҳақида ўзига бирорта савол беришни ҳам муносиб кўрмай, гўзал мусулмон қизга жон тани блан берилиб кетди.

Орадан икки ҳафта ўтди... Аммо у ҳамон кайфсафодан чарчамади, бўсаларга тўймади... Ҳей, дўстларим, икки ҳафта деган ҳазил эмас-а!..

У даҳшатли кечалардан бирини ҳали-ҳали эслаб қўяди... Уша тун Юрий ўз чодирда, юмшоқ гилам устида ухлаб ётарди; йўл фонари бурчакда ўчай-ўчай деб турар ва унинг титроқ шуласи чодирнинг йўл-йўл деворларида липиллаб акс этиб, унинг ёвдан тортиб олиб, ўз кровати тепасига чиройли қилиб осиб қўйган кумуш қиличи блан тўппончаларини ярақлатарди;— Юрий ухлаб ётарди... Броқ у, чиён чаққан кишидек чўчиб уйғонди: иккита қора кўз унга тикилиб, бир жажжи қўл кумуш ханжар ўқталиб турарди!.. Ана дўзаху, ана ла'нат!.. У, ана шу жажжи қўл учун кечагина бутун мол-мулкини беришга тайёр эди!.. У бир лаҳзада Заранинг қўлидаги ажал қуролини тортиб олиб, улоқтириб юборди; аммо турк қизи қўрққани ҳам, хижолат тортгани ҳам йўқ... У астагина тисарилиб, қўлларини қовушгирди-да, бошини эгди ва шу кўйи қилмишига лойиқ жазони тортишга, барча та'намаломатларни, аччиқ-тизиқ гапларни эшитишга тай-

ёрланиб турди... Рост, унинг вужудида жануб қони қайнар эди!..

— Кўрнамак, илон!— деб хитоб қилди Юрий,— гапир? Сизларда ҳаёт эвазига ажал бериладими? Сен шунча меҳр-шафқатларим эвазига бериш учун хан-жарнинг зарбидан бошқа нарсани тополмадингми?.. Ё парвардигор!.. Бунинг латофатини кўришгу, пасткашлигини қаранг! Эвоҳ, сенинг ҳамма фаришталаринг шунга ўхшайдиган бўлса, у вақтда дўзах блан жаннатнинг фарқи нима?.. Йўқ, Зара, йўқ!.. Бундай бўлиши мумкин эмас... Дадил жавоб бер: мен алданган бўлсам керак, туш кўраётган бўлсам керак! Мен беморман, мен телба бўлиб қолдим... Гапир: муродинг нима?

— Муродим — эркинлик!— деб жавоб берди Зара!..

— Эркинлик!.. Ҳа-ҳа! Мен жонингга тегибман-да... Сен ўз минораларингни, ўз кулбангни соғинганга ўхшайсан — броқ улар ёниб кетган... Ушандан бери менинг чодирим сенга ватан бўлиб қолди... Аммо муродинг — эркинлик бўлса... боравер, Зара... Парвардигорнинг олами кенг. Узингга уй топиб ол, дўст ортдир... Кўраяпсан-ку: менинг ўлимимсиз ҳам озод бўлиш мумкин...

Зара индамасдангина чиқиб кетди; Юрий ундан кўзини узолмай, ҳаёл суриб, анча маҳалгача қараб қолди; ой Заранинг узун чодрасини ёритар ва бу чодра унинг нозик қоматини оқ тумандай ўраб турарди; у майсада худди арвоҳдек сокин юриб борарди... Ана, узоқ бир ердаги чодир орқасига яширинди, ана, лип этиб кўринди ва яна кўздан ғойиб бўлди... Алвидо', Зара! Алвидо', Гулистон гули! Мангу алвидо'!

Рангида ранг, кўзида нур қолмаган Юрий эртаси кун эрталаб, худди йиртқич ҳайвондек безовталаниб, лагерьни кезиб юрди... Теварак-атроф жимжит; қуёш эндигина кўтарилиб, кийимларни қиздирабошлаган...— Кутилмаганда, Юрий шу ердаги чодирларнинг биридан икки кишининг бир-бири блан чап-чуп ўпишаётганини, муҳаббат лаззатининг оҳ-войларини, қаҳқаҳа ва чап-чуп ўпишларни эшитиб қолди; у яқинроқ келиб қулоқ солди — шунда кўзи чодирнинг йиртиғига

тушиб қолди-да, аллақандай бир куч уни шу йиртиқ жойга михлаб қўйди... У шубҳали чодирнинг ичига қаради... Ё раббий! У, артиллерия поручигининг қучогида тўлғонаётган ўз Зарасини кўриб қолди!

У қасоскор эмас эди; шунинг учун кўпда аччиғланмадию, аммо оғир қайғи дилини пора-пора қилиб ташлади... У озмунча йиғламади, ўлмоқчи ҳам бўлдию, лекин ўлмади; Зарани унутиб юборишга қарор берди... Дўстларим, мен сизга айтсам, унутиб юборди!..

Ниҳоят, уруш тамом бўлди, рус байроқлари Дунай соҳилларида роса ҳилпиллаб, кейин йиғиб олинди; Юрий ватанига қайтар экан, биргина хотиннинг қилгилиги учун ҳамма хотинларни йўлдан чиқариб, қасос олмоқчи бўлди — жуда ўринли ва доно режа!.. 30 ёшли бевалардан қанчадан-қанчаси унинг оёқлари остида ҳўнграб йиғлади, қанчадан-қанча бойвуччалар унинг биргина табассумига сазовор бўлиш учун озмунча олтин сочмадилар... Юрий пойтахтда, серҳашам байрамларда аламзадалик блан қувнаб, икки гўзални бир-бирови блан уриштириб қўйишга уринар ва улардан бири масхаралар юки остида мажолсизлашиб йиқилай-йиқилай деганда, унинг ёнига келиб, мамнун йигитнинг бепарво эпчиллиги блан унга таъзим қилар, у блан сўзлашар, унга жилмайиб боқарди... Шунда унинг барча рақибалари девордек бўзариб қолардилар... Эвоҳ, шу сирли, қотилона уруш Юрийнинг эрмаги бўлиб қолган эди! Хўш, шуларнинг ҳаммасидан у нима фойда кўрди? Фақат, хотираларгина қолгандир-да? Ҳа, фақат хотиралар, Ажал денгизи қирғоғининг мевалари каби аччиқ, макрли хотиралар қолди; ана шу Ажал денгизи қирғоғида ўсучи мева дарахтларининг пўстлоғи ярқироқ бўлгани блан, унинг ичи кулга, иссиқ қуруқ кулга тўла бўлади! Эндиликда бошқа гап; Юрий ҳар гал Ольгани ўйлаши блан, унинг қалби, худди қора мой томизилганда чарс-чурс ёнадиган машъала каби, ҳасрат ўтида гуриллаб ёнарди; унинг сийнасидаги юрак, қурбонлик қилучининг пичоғи остидаги қўзичоқ каби, типирчилаб, дикиллаб турарди. У, Ольгага бўлган муҳаббати — қалбининг сўнгги эҳтироси эканлигини, ечиб бўлмайдиган бир

тугун эканлигини ғира-шира тасаввур этар эди; тақдир бу тугунни ечолмасдан, худди Искандар каби, уни узиб ташлайди.

ХХ Б О Б

Федосей ҳечкимнинг кўзига кўринмасдан, хирмондан ўтиб олдида, ниҳоят, бизга таниш бўлган жарга тушиб, четан девордан ошиб ўтди ва ҳаммомга яқинлашди; броқ у жиддий дақиқада унинг бошини кутилмаган чигал бир хаёл қоплаб олди, кўзга кўринмайдиган бир қўл уни пастгина эшикдан итариб тургандек туюлди, ва шу блан бирга, у, илоннинг магнитдай тортучи кўзларидан сиҳрланиб қолган ҳуркович куш каби, бу ердан нари кетишга мажолсиз эди!— У бир лаҳза ҳаракатсиз туриб қолди-да, кейин бирдан ҳушёр тортиб, эшикни итариб очиб ичкарига кирди... Броқ у, остонадан ҳатлар экан, орқасига қараб қўйди— унга, рябина шохлари орқасида қора шарпа кўрингандек бўлди; у, ана шу қора шарпанинг шаклини фарқ қилолмади; лекин сирли бир туйғу унинг ёиблис, ёки ёвуз одам эканлигидан далолат бериб турарди. Федосей йўлакдан ўтиб, ҳаммомга кириши блан, кўнглига аллақандай бир ачиниш туйғуси тўлиб, ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди; қизнинг беқиёс ҳуснини ва у чекаётган азобни кўриб, Федосейнинг ёввойи, қўпол қалби эзилди; Ольга ўнг қўли блан курсига суяниб, бошини унга қўйганича, ерда ўтирар; тўғрироғи, ерда ётар эди; унинг узун ипак киприқлари блан сал ёпилган мовий кўзлари мурданинг кўзларидек ҳаракатсиз бўлиб, унинг боқиши телбаларнинг боқиши сингари, қоронғи ва сирли поэзияга тўла эди; кўп вақтлардан бери унинг енгилгина жигарранг соя блан ўралган атлас қовоқлари остига кўзёшининг бирорта ҳам олмос томчиси думалаб тушмаганини дарҳол пайқаса бўларди; унинг бутун кўзёшлари қалбини худди дўзах каби тинмай ўпирар эди; темирни занг кемиради; 18 яшар қизнинг қалби шу қадар юмшоқ, шу қадар нозик, шу қадар тозаки, у аламнинг ҳарбир нафасидан хира торгади, яёв кетаётган шўрлик одам ирмоқ-

нинг заррин тубида оёқ изи қолдирганидек, тақдир ана шу нозик қалбга ўзининг чуқур изларини қолдиради; нурли, жўшқин ирмоқ — умиддир, унинг тубидаги изларни бирнеча дақиқада текислаб юбориш мумкин; аммо умид кўкка совурилса, сув оқиб кетса... у вақтда ирмоқ тубидаги арзимас излар блан, одоб либоси блан ўртилган кўз илғамас яралар блан ҳечкимнинг иши бўлмай қолади.

Ольга зах ерда индамасдан, бепарвогина ётарди; Федосей кирганда у ҳатто қимир этмади; бошини кўтариб қарамади; зиғирдаккина пилиги қолган фонарь тахта устида липиллаб турар ва титроқ нур чанг босган яшил ойна орасидан ўтиб, унинг юзини яна ҳам бўзартириб юборган эди; лаблари кўкариб кетган эди; ярим осилиб турган сочи тўлачадан келган, силлиқ елкасига яшил соя ташлаб турар; қиз елкасининг соч ўрими асоратидан озод бўлиб, кўриниб турган бўлаги: кел, мени ўп, деяётгандек туюларди; пахталик нимча унинг тагида эзилиб ётар; баланд, нафис кўкрагини ортиқ пана қилмас эди; унинг кўксидаги қор сизгари оқ ва совуқ иккита юмшоқ копток оппа-очиқ бўлиб, энди илгаригидагидек қалқиб тушмасди; эркак унинг шу ерига бемалол тикилиб қолди; қизнинг бўйни ҳам, ёноқлари ҳам заррача қизармади; хотин киши умидини йўқотгандан кейингина уятини — ўзи блан бирга туғилган ва англаб бўлмайдиган ана шу туйғусини, ўз дахлсизлигини, ўз сирли нафосатининг муқаддаслигини тушуниш орқасида бейхтиёр ҳосил бўладиган шу туйғусини йўқотиб қўйиши мумкин.

Ольга оёқларини узун кўйлаги ичига яшириб ётар ва Юрийнинг мухтор элчиси унинг олдида ҳайрон бўлиб турарди; ниҳоят, у сабрсизланиб, қизнинг енгидан тортиди:

— Тур, тур, вақт ғанимат!..

— Тағин келдингми!— деб ингради у, бошини кўтармасдан ҳам!

— Епирай! Тағин деганинг нимаси!.. Нима, мени танимаяпсанми! Тур, вақт ғанимат!.. Юрий Борисович хирмоннинг нар'ёғида кутиб турипти... Менсиз тағин бир балага йўлиқмасин...

— Оҳ, унинг отини атама! Сен мени алдамоқчи-сан... Мени даҳшатли тузоққа туширмоқчисан... Оҳ, Вадим: менга тегма, тинчгина жон берай... мендан қайтмаса, худодан қайтади!

— Ҳой, онагинам, нималар деяпсан? Эсингни йиғ! Бу ерда Вадим нима қилади? Мен Федосейман, ахир, биларсан... Турақол... Бойвачча ёлғиз қолди... Ҳардам хатарли...

Ольга уйқудан уйғонгандек, сапчиб ўрнидан турдию, кўзларига ишонмади; у бир лаҳза кекса овчига тикилиб турди-да, кейин қувониб кетиб, бирдан қичқириб юборди: «демак, у мени унутмапти-да? Рост у мени севади! Севеди-а? У мени узоқ, узоқ ерларга олиб кетади...». Шу сўзларни айтиб, Ольга севиниб сакрар, гоҳ кулиб, гоҳ йиғларди... Унинг кекса овчининг қадоқ қўлларини ўпиб олишига оз қолди... Йўқ,— деди у, бироз тинчиганидан кейин,— йўқ! Одамларнинг бизни бир-биримиздан айиришига худо йўл қўймайди; йўқ; у меники, у ерда ҳам, гўрда ҳам, ҳар жойда ҳам меники, мен уни қонли ёшларим, илтижоларим, чеккан кулфатларим эвазига сотиб олганман, у мен учун яратилган, йўқ, у ичган онтини, олган лаззатларини унутмаган...».

— Менинг бундан хабарим йўқ,— деди совуққина қилиб Федосей унинг сўзини бўлар экан,— сен олди-сотди масаласини бойвачча блап гаплаш, менинг ишим — сени олиб бориш... бўлақол, вақт ўтапти!..

— Қаёққа борамиз, қандоқ борамиз?

— Буёғини менга қўйиб бер!.. Боплайман! Ё, менга ишонмайсанми?

— Федосей, тағин алдаётган бўлма!

— Худо сақласин! Нима, мен кофирманми; тезроқ юр! Юрий Борисович бизни хирмоннинг нар'ёғида, йўлда кутиб турипти, йўлимизга тикилавериб, кўзлари толгандир!

— Тайёрман, юр.

Федосей унга: жим, дегандек ишора қилди-да, эшикка яқинлашиб уни қия очди ва теварак атрофда бирор кишининг йўқлигига, ҳаммаёқ жимжит эканига қаноат ҳосил қилмоқ учун, эшикдан бошини чиқарди;

у ўзининг бу кузатишидан мамнун бўлиб, йўталиб кўйди; алланималарни гўнғиллади ва эшикни бутунлай очмоқчи бўлиб турган эди, бирдан: уҳ, деди-да, бўйинини ушлаганча чўзилди ва тап этиб ерга йиқилди; Ольганинг қўллари блан кўкрагига суюқ бир нарса сачради... Унинг вужуди қақшаб, дод демоқчи бўлдию, мажоли келмади... Федосей унинг кўз олдида ўз қонида сузар, ерни ғажир ва тирнар эди; унинг тепасида, нақ остонада эса, жон бераётгандан ҳам даҳшатлироқ бир киши болта кўтариб турарди; у қимир этмай, Ольгага калхат боқиш қилиб турар ва қонга бўялган ерга бармоғи блан ишора қиларди; у, аждаҳони енгган Геркулесдай тантана қилмоқда эди; унинг қизғиш лабларида заҳарханда яққол кўриниб турарди; бу заҳархандада гоҳ гурур, гоҳ нафрат, гоҳ афсуснадомат ифодаланарди; ҳа, бу ўз иродасига қарамай, олий ҳокимиятнинг амри блан ўлим зарби берадиган жаллоднинг афсуснадомати эди.

— Қўрқаяпсан-а!— деди Вадим, ниҳоят, хихиллаб кулиб,— мен вадамнинг устидан чиқдим!.. Бу унинг ўзгинаси! Бир вақтлар ёш ва гўзал бўлган чехрапинг хунук белгиларига дадил қарайвер; бу — унинг ўзгинаси!— шу бош сенинг кўкрагингда ором олган эди, бу лаблар лаззатдан эриб, сенинг лабларингга ёпишиб қоларди, у сенинг биргина кулиб боқишинг учун бурчидан, ота-онасидан воз кечди,— агар сенинг ота-онанг бўлса, сен ҳам ўшани деб улардан воз кечган бўлардинг... Бу — унинг ўзгинаси! Шўрли, тентак йигит! Бу, дворянлардан келиб чиққанман деб роса мақтанган эди, у зарҳал ҳошияли яшил мундирини кибрланиб кийиб юрарди, у мақтовларга кўмилиб, ўзини мақтаганларга пулларини сочар экан, улардан миннатдор бўлишни ҳам талаб этмас эди; аёлларнинг қучоқ очиши учун унинг кўз қисиб қўйиши кифоя эди — ҳа! У энди ким бўлди! Қонли мурда! Ҳатто аламини ҳам сезмайдиган жонсиз тўнка бўлиб қолди...— Вадим сувган мурдани оёғи блан туртиб, сўзида давом этди:— Энди бу роса ҳам жирканч бўлса керак... Қарагин-а, Ольга! Мен бу манзара блан кўнгилни юмшатмоқчи эмасман: бир қарагин-а, кўзларининг пахтаси ўйнаб

кетипти... Е, парвардигор!— Хўш, бунинг ҳаммасини ким қилди? Ким худонинг гўзал бандасини бир уюм лсийга айлантриб юборди?.. Бу жингалак сочларни лоларанг май блан суғорган ким? Бу оппоқ, тоза мияни деворга сачратиб юборган ким?.. Ким? Мен, мен!— Ҳа, ҳа, ҳа! Ҳа! Жирканч тиланчи, ожиз қул, нотавон букир!?... Ҳа, мен!— Наҳотки, бу ҳайрон қоладиган бир нарса бўлса! Ольга, мен сенга уни севма!..—деган эдим... Сен қулоқ солмадинг, сен, бошқа аёлларга ўхшаб, олтинга, ҳуснга, ҳавойи вадаларга учдинг... Сен менга ишонмадинг; у сенга бахт-саодат, орзу-умидлар вада қилди; сен у вада қилган нарсани танладинг; сен одамлар тақдирга қарши бораоладилар, деб ўйлашга жур'ат этдинг; сен мени гўё худо томонидан аллақачон рад этилган одам деб билдинг ва шу сабабдан, у мени биринчи, охирги, ягона роҳатдан маҳрум этади, деб ўйладинг!..— Мен сенинг акангман, Ольга, ҳа акангман!— Мен сенинг хўжайининг, ҳукмдоринг, шохингман,— жаҳонда бутун бир оиладан фақат иккаламиз қолдик,— менинг йўлим сенинг йўлинг бўлиши керак; сен табиатнинг боғлаган нарсасини ожиз қўлинг блан узиб ташламоқни беҳуда хаёл қиляпсан; менинг нафратим қайнаган жойда сенинг муҳаббатинг гуллаёлмайди...— У бир дақиқа сукут қилди, сочлари тиккайди, кўзлари чўғдек ёнди ва Ольгага чўзилган қўли ҳавода қалтиради; у оёғи блан мурданинг кўкрагини шу қадар қаттиқ босдики, унинг суякларининг қирсиллагани эшитилди; Вадим руҳоний каби салобат блан боқиб, бундай деди:— Менинг биринчи истагим ўринлади!— У ўлди! Умидларимнинг қотили — шу, илк фароғатимнинг қотили — шу; мен сендан қабрла ҳам нафратланаман; агар бир вақт келиб, у дунёда учрашиб қоладиган бўлсак, хўш'ёр бўл! Сен бўлсанг, Ольга, сен истаган ерингга боравер, иккаламизнинг ўртамиздаги ҳисоб-китоб тугади — мен сенга қарзимни тўладим; яшайсанми, ўласанми, менга барибир; алвидо', синглим! Сенга ҳам алвидо', бечора йигит!

Вадим шу сўзларни айтиб, кафтини қисди-да, мурданинг бошини сочидан ушлаб кўтарди, уни фонарьга

тутиб, кўкариб кетган юзига қарадию — қалтираб кетди, кейин уни яқинроқ тутиб, тикилиб боқди-да, бирдан қичқириб юбориб, қутургандек сапчиб орқага тисарилди; унинг қўлидан тушиб кетган бош ерга тошдек урилди; бу биргина дақиқа давом этди; аммо бу дақиқада — бутун бир даҳшатли драма содир бўлди. Сўнгги умиди ҳам пучга чиққан Вадим эсанкираб қолди; у, даҳшатга тушиб, ранги оқариб, оёқ устида туролмай қолди-да, курсига ўтирди; қани, айтингчи, у нима қилди?— Йиғлади! Ҳа, ёш болага ўхшаб, аччиқ-аччиқ йиғлади!

У синглисига ҳам, мурдага ҳам қарамай, ўтирган ерида ҳўнг-ҳўнг йиғларди: буқурнинг кўкрагида нималар бўлганини худонинг ўзи билади, чунки у бошқа бир оғиз ҳам гапирмай, юзини қўллари блан яширганча ўтираверди... У энди одамлар блан эмас, балки қисмат блан курашаётганини ва агар ғолиб бўлиб чиққанида ҳам, бу ғалаба жуда қимматга тушажагини у тушунгандек эди; броқ унинг бутун бисоти енгилмас темир иродадан иборат бўлиб, у ўз мақсади йўлида ғсвларни писанд қилмас, тўхташ нима эканлигини билмас эди. Тун-кун тинмай, гранит соҳилга урилиб, қалқиб ётучи толмас тўлқин шунақа бўлади: у гоҳ қирғоққа тошиб чиқишга, гоҳ уни тубидан емириб, ўпириб юборишга интилади; унинг узоқ вақт қилган меҳнати бекор кетади, у ҳар гал узоқ денгизга улоқтириб ташланади... Лекин уни ҳечнарсга тинчитолмайди: ниҳоят, йиллар ўтади-да, тубидан емирилган қоятош қирғоқдан сурилиб тубсиз денгизга гуриллаб қулайди ва шунда қувонган тўлқинлар рақс этиб, унинг қабри устида шовуллайдилар.

Дарҳақиқат, одамнинг мустаҳкам иродаси олдида нима ҳам туриш бераолади?— Ирода бутун қалбчи ўз ичига олади; хоҳиш билдириш — ёмон кўриш, севиш, ачиниш, севиниш, хуллас, яшаш демакдир; ирода ҳарбир кишининг ма'навий кучи, бирор нарсани яратиш ёки вайрон этиш йўлидаги эркин интилиши, илоҳий муҳр, йўқдан му'жизалар яратадиган ижодий қудратдир... Эҳ, агар иродани рақамларга бўлиш, бурчаклар ва градусларда ифодалаш мумкин бўлган-

да эди, биз нақадар қудратли ва нақадар билимдон кишилар бўлардик!..

Вадимнинг неча соат беҳуш ўтирганини билмайман, ammo у бошини кўтарганда, сингиси кетиб қолган эди; тонгнинг салқин шабадаси мурданинг кўйлагини ҳилпиратар ва у гоҳ бошини силкитиб қўяётгандек туюларди; унинг қуюқ, қора қонга бўялган пешонасидаги малла сочлари ҳурпайиб турарди.— Вадим Федосейга совуқ бир назар ташлади, афсусланиб бошини чайқаб қўйди-да, чўзилиб ётган оёқлари устидан ҳатлаб ўтиб, жар бўйлаб тез-тез юриб кетди. Шарқ сезиларли даражада ёришди ва пушти шу'ла илон чангаллаб, қанотини кенг ёзган калхат шаклидаги катта кулранг булутнинг пастки томонини илондек чирмаб олган бўлиб, у булут уфқнинг шарқий қисмини бутунлай қоплаб олган эди; олис уфқдаги нарсалар хаёлий шакллардай кўзга ташланиб турар, теваратрофдаги ўрмонларнинг қарағайлари ва қайинлари ер чегарасидаги посбонлардек қорайиб кўринарди; табиат тантанали бир тусда, сокин эди ва гоҳ келиннинг жамоли тўр пардадан кўриниб қолганидай, тепалар ҳам оқ туман орасидан кўринабошлади; ҳар нарса муқаддас ва соф эдию, фақат Вадимнинг кўкрагидагина бўрон гувулларди!

XXI БОЪ

Кундузги соат иккилар; қуёш қизгин осмонда астагина думаланиб борарди; дарахтларнинг нозик — учлари аста тебраниб бир-бири блан шивирлаб гаплашарди; қалин ўрмонга қўнган сайёҳ қушлар ба'зи-ба'зида сайраб қўяр, ба'зида эса фолбин какку, зах готик залдаги соатнинг зангидек бир зарбдаги мунгли куйини такрорларди. Улкан дуб остидаги қалин бутазор блан ўралган майсада икки киши: бир эркак ва бир хотин ўтирарди; тиканли шохлар уларнинг қўллари тирнаб ташлаган бўлиб, чангалзорда узоқ вақт саргардон кезганликлари орқасида кўйлаклари йиртилиб кетган эди; уларнинг ёш, гўзал юзларида ҳорғинлик ва азоб белгилари кўриниб турарди.

Еш жувон шудрингдан хўл бўлган пойафзалини ечди-да, нрзик бинафшаранг томирчалари сал-пал билиниб турган, нафис, тиниқ тирноқчалар блан безанган пуштиранг, жажжи оёқчасини катта рўмоличини учи блан артди, у гоҳо бошини кўтариб юзига тушиб турган сочини силкиб қўяр ва тирсагига суялиб, гоҳ унга, гоҳ осмонга, гоҳ қалин ўрмонга паришон назар ташлаб ётган ҳамроҳига жилмайиб боқарди... Йигит гоҳо ташвишли фикр бошини қоплаб қолганда қошини чимираб, гоҳо эса, мовий кўзларига тўсатдан ёл тўларди; у ана шунда дугонасининг қувониб жилмаяётганини кўриб қолса, унинг кўзлари қуёшнинг ёрқин шу'ласига дуч келгандек, дарҳол ерга қарар эди.

— Намунча хаёл сураяпсан?— деди қиз.— Хавф-хатар ўтиб кетди; мен ёнингданам... Севгимизга ҳеч-нарсани монӣ бўлмайди... Осмон тиниқ, худо меҳрибон... Ғам ема, Юрий!.. Рост, биз ўрмонда ёввойи ҳайвонлардек сарсон бўлиб юрибмиз, лекин биз ҳам ўшалар сингари озодмиз... Сахро—ватанимиз, ўрмон қушлари—насиҳатгўйларимиз бўлади, Юрий; қарагин-а, улар очиқ, тор уяларида бахтли яшаяптилар...

— Ҳа,—деб жавоб берди Юрий...—улар бахтли яшаяптилар!.. Мен ҳам сенинг ёнингда бахтлиман!.. Брок сенинг ҳазилларинг гоҳо менга жуда оғир ботаяпти!..

— Мен йиғласам, хурсанд бўласанми-а!..

— Ольга, сен менинг тасалли бергучи фариштаман!.. Менинг қалбим бўладиган фожиаларни сезиб, нақадар эзилаётганини билсайдинг!.. Энг даҳшатли овозалар халқ ичида ошқора ёйилиб турган бир вақтда, юз берадиган ҳодисаларга ақлимиз етмаганини қара-я!.. Уша овозаларни бўлмаган гап деб, уларга ишонмаганимизни қара-я!.. Оқибат нима бўлди дегин? Оқибат шу бўлдики, рус дворянлар оддий казак, қабиҳ сохта подшоҳнинг ва бир тўда қонхўр босқинчиларнинг қўлида ҳалок бўлаяптилар ва ўрмонларда яширишиб юриптилар!.. Шу вақтгача товонимизни ўпишга тайёр турганларнинг ҳаммаси эндиликда ўзимизга қарши қўзғалди... Эҳ, илонлар! Илонлар! Агар мен билсам, уларни янчиб ташлаган бўлардим... Тўсатдан, бир кечада бор-йўғимдан ажралдим... Отамни... онам...

ни... мол-мулкимни... туғилган уйимни... ҳаммасини тортиб олдилар... Бу ерда очлик, яланғочлик, гадоёлик, у ерда — дор, жазо, шармандалик кутиб турипти... **Е** раббий! Гуноҳимиз нима? Мени ўзинг жазоласанг розиман, лекин жазо қуролини қабиҳ қулларнинг ифлос оломонига топшириб нима қиласан?..

— Юрий, ўзингни бос... Кўраяпсанми, мен сенинг муҳаббатингдан бошқа нарсаларнинг ҳаммасини йўқотсам ҳам ачинмайман... Мен қонни, даҳшатли нарсаларни кўрдим; мен шундай сўзларни эшитдимки, уларни эшитсалар фаришталар ҳам кўрқиб кетар эдилар... Аммо сенинг кўкрагинга бош қўйиб, буларнинг ҳаммасини унутдим: биз дар'ени отлик кечганимизда, сен мени қайноқ қучоғинга қаттиқ-қаттиқ босар экансан, мен ўзимни маликалардан ҳам, малаклардан ҳам бахтлироқ ҳис қилдим... Мен сенга эргашиб, ағдарилиб ётган қаттиқ шоҳли тўнкалардан лаҳза сайин ҳатлаб, тиканли бутазордан ўтганимда заррача ҳам толмадим... Рост, менинг на отам бор, на онам бор...— Ольга беихтиёр тилига келган шу сўзларни айтар экан, рангги докадек оқарди ва шу сўзлардан ўзи кўрқиб кетгандек, жим бўлиб қолди... Юрий унинг юмшоқ қоматини бағрига тортиб оппоқ бўйнидан ўпиб олди: қизнинг сийнаси лоладай қизариб кетди-да, қайсар кўйлақни йиртиб чиққудек талпинди... Унинг ярим очик ақикдай қизил тиниқ лабларининг мазасига ким етсин! Юрий чанқоқ лабини қизнинг лабига босди, унинг бадашига титроқ турди ва кўкрагига тўлдириб хўрсиниб қўйди...

— Рост айтасан!— деди у, — қандай армоним бор? Майли, қотиллар келаверсин... Мен бахтиёр бўлдим!.. Менга яна нима керак? Мен жанг майдонида ўлимга рўпара келганимда ҳам, кўрққан эмасман... Ҳозир ҳам, кўрқмайман; мен эркакман, жону таним мустаҳкам; сен блан биргаликда халос бўлиш умидидан сра ҳам воз кечмайман... Аммо ажал ҳалқумимдан бўлса, у вақтда дод демайман, қалтирамайман-да, жон бериб қўяқоламан... Онг ичаманки, ер юзидаги одамларнинг биронтаси ҳам сенинг дўстингни паскаш жаллодлар олдида тиз чўкди деб айтаолмайди!..

Шу гап-сўзлар блан бир соат ўтиб кетди; улар ўринларидан турдилар ва шарқ томонга юриб, тобора ўрмон ичкарисига кириб бордилар... Мана, жарга яқинлашдилар. Юрийнинг кўзи синган шохларга ва ерни қоплаган қуруқ, чирик барглардаги одам оёғининг изларига тушди.

— Шу издан борамиз, Ольга, — деди у, бироз ўйлаб тургандан кейин; — шу из бизни бирор ерга олиб боради; эҳтимол, нажот соҳилига етармиз. Қўрқадиган нарсамиз йўқ! Юр... Очиқдан ўлган ёмон; модомики, худо бизни шу вақтгача омон сақлаган экан, демак, у бундан кейин ҳам халоскоримиз бўлади... Чўқиниб ол, Кетдик.

Улар у ер-бу ерда яшил барглар ва синиб тушган шох-шаббалар блан қопланган оёқ изларини синчиқлаб топиб, хийла вақт юриб бордилар; узоқ излаб, — роса ҳоригандан кейин, ниҳоят, кичикроқ далага чиқиб олдилар; бу ерда, бирнеча дарахт ўртасида, бизга таниш бўлган учта қабристон — тепалик юксалиб турарди...

Юрий горнинг қоронги йўлакларини кўриш блан, ҳайрон бўлиб:

— Бу нима бўлса экан-а? — деди.

— Тўхта, Юрий, тўхта... худди ўзгинаси... худога шукур қил, қутулдик...

— Ахир, бу нима? Гапингга тушунмаяпман!

— Мен бу гор ҳақида кўп ҳикоялар эшитганман, Юрий... Шу тепалар тагида чуқур йўллар бор, бу ерга энг ботир овчиларгина кираркан... Биз ҳам қўрқмаслигимиз керак!.. Бу жой энг мустаҳкам кўшкдан ҳам хавфсизроқ.

— Рост, — деди Юрий, шу жойни кўздан кечиаркан, — агар бу ҳикояларнинг ҳаммаси чин бўлса, у вақтда биз қутулдик; фақат шуни билишимиз керакки, уларда бирорта ёввойи айиқ... ёки, меҳмонни ёмон кўрадиган бошқа бир саҳройи йиртқич яшириниб ётмаганмикин?

Юрий Жинмаконнинг тешиқларидан бирига яқинлашганда, тутиннинг аччиғи думоғига келгандай бўлди-да, бошини суқди; чиндан ҳам, тешиқдан тутун чиқ-

моқда! Ҳа, айтгандай, бу қандай бўлди-я? Уларнинг квартирасини бошқа биров эгаллаб олмадимикин?— У ўз фикрини Ольгага айтган эди, қиз қўрқиб кетди; гўё бу ғорда бирорта даҳшатли аждаҳо яшириниб ётгандай, у Юрийнинг қўлидан маҳкам ушлаб «Юр,— деб хитоб қилди,— юр, бу ердан кетамиз... Тезроқ юр!..»

— Кетамиз, дейсан...қаёққа кетамиз? Кўмкўк осмон блан қоронғи ўрмондан бошқа бошпанамиз ҳам, кулбамиз ҳам йўқлигини унутганга ўхшайсан... Бунинг устига, нимадан ҳам қўрқамиз... Ғорда одамлар борлиги рост... Аммо улар ким? Бу блан бизнинг ишимиз йўқ... Агар улар қароқчилар бўлса, биздан ҳечнарсга топилмайди, агар улар бизлардек қувғиндилар бўлса, у вақтда қўрқишга сра ҳам асосимиз йўқ... Буницгустига, ҳозирги замонда ёвузлар блан қотиллар ошқора юришдан қўрқмайдилар, халқ юзига қарашдан уялмайдилар...

— Лекин мен қўрқаяпман, Юрий, далилларнинг пуч, жуда қўрқаяпман,— деди у, худди қўрқоқ боладек Юрийнинг қўлига ёпишиб олиб; Ольга унга ёлвориб тикилар, гоҳ жилмаяр, гоҳ йиғлаб юборай дер эди.

— Сен гўдаксан! Уял...

— Мен уятни ҳам билмайман, бошқа нарсаларни ҳам... Муҳаббатим ҳақи ёлвораман: ғорга кирма. Юр кетайлик... Бу — тузоқ... Ушшг ичи қўрқинчли, қоронғи...

— Менга қара... Биз шу атрофни билмасдан туриб, йўлга чиқсак, адашиб кетиб, казакларнинг қўлига тушиб қолишимиз турган гап; унда мени ўлдирмай қўйишмайди,— наҳотки, сен менинг ўлиб кетишимни хоҳласанг?

— Юрий... шундай савол беришга тилинг бордими-а!..

— Демак, мени қўйиб юбор... ё, бўлмаса, бу ғорга бирга кирайлик, майли, пешонага ёзилганини кўрамиз!..

У шу сўзларни айтиб, қиличини яланғочлади-да, шу ажал қуролини ўқталиб ғорнинг тешикларидан бирига эмаклаб кирди ва тусмоллаб олдинга сурилиб, тик

йўлакка чиқиб олди; форнинг нам ҳавоси унинг а'золарини қақшатди, узоқдан келаётган бўғиқ садо уни ҳайрон қолдирди,— у гоҳ тутунга дуч келар эди; у салдан кейин қаршисида, олисроқ бир ерда чўғнинг гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб турган ожизгина алангасини кўрди. Унинг қалби алланарсани сезиб, дук-дук уриб кетди; у шарпасини сездирмасликка ҳаракат қилиб ва бу қоронғи кулбанинг эгалари тўсатдан ҳужум қилгудек бўлса қаттиқ қаршилиқ кўрсатишга ҳозирланиб, аста-секин юриб борди; агар бу ердагилар жисмсиз махлуқлар, ёвуз ва айёр иблислар бўлганда ҳам, у зарба беришга тайёр эди!..

Юрий тўрт бурчакли устун тагида чарс-чарс ёнаётган гулханнинг нурсиз алангасидан ғира-шира ёриб турган айланма залга кирганда, аввал ҳечнарсани кўролмади; олов бирнеча қуруқ қатрон шохни қамраб ёнар, атрофга қизғиш учқунлар сочар; бутун ертўлани қават-қават тутун босиб кетган эди; Юрий шу ердаги нарсаларни яхшироқ кўриш учун тўхтади; унинг кўзлари шу қоронғи муҳитга бироз ўрганиши блан у, дёвор тагидаги тоқчадек чуқурчалардан бирида одамнинг башарасига ўхшаш бир нарсани кўрди; одам ерга кўкрак бериб ўтирар, Юрийга э'тибор ҳам бермаётганга ўхшар эди; Юрий унга боришга қарор бердида, ўзини ҳимоя қилишга тайёрланиб, момақалдиरोқдек товуши блан қичқирди:

— Ким бор бу ерда?.. Тур ўрнингдан! Сен қанақа одамсан? Дўстмисан, душманмисан? Шу минутда жавоб бермасанг кейин пушаймон бўласан!..

Нома'лум киши бир сесканиб ўрнидан турди, кўзларини ишқалаб қўйди ва жавоб бермасдан оёғи остида турган каттакон таёқни олиб баланд кўтарди; нарсаларни катта қилиб кўрсатиш хусусиятига эга бўлган тутун блан ўралган ва оловнинг титроқ шу'ласида ба'зур кўриниб турган ғор фуқароси ўзига қараганда анча гавдалироқ ва хийла даҳшатлироқ бўлиб туюларди.

Икки томоннинг кучи баравар эмаслиги ва юпқа пўлат қилич блан катта таёқнинг зарбасини қайтариш мумкин бўлмаслигини кўрган Юрий чаққонлик блан

орқага тисарилди. Таёқ оловга тушди; қизғиш чўғлар блан чала ёнган тарашалар ҳар томонга сочилди.

— Тўхта,— деди Юрий,— бўлмаса чавоқлаб ташлайман.

Нома'лум киши унинг товушидан ҳайратга тушиб, тўхтади-да, тикилиб қараб, англаб бўлмайдиган бир овоз блан «Кимсан?» деб сўради.

Шу дақиқада ёниб тугаётган оловнинг ёрқин шу'ласи Юрийнинг юзини ёритди: нома'лум киши саволига жавоб ҳам кутмасдан, унга ташланди ва хириллаган товуш блан: «Ўғлим, ўғлим!..» — деб хўнграб юборди.

Улар қаттиқ қучоқлашиб кўришдилар; ҳам шодликдан, ҳам кулфатдан йиғладилар; она бўри ҳам йўқотган боласини топиб олганида сакраб, увлаб, момиқ думини силкитади-да; сизларга ма'лумки, Борис Петрович ҳам инсон эди, я'ни бўридан ҳеч камлиги бўлмаган ҳайвон эди; буни ақалли натуралистлар блан файласуфлар тасдиқ этишлари мумкин... Биз, осий бандалар, бомдод ва шом номозларини қанчалик пухта билсак, бу жаноблар ҳам инсон табиатини шунчалик пухта биладилар; бу — ғоят адолатли таққослаш!..

Бу вақт ота блан ўғил ўпишиб, қучоқлашиб, йиғлаб кўришар, лекин сал нарироқда турган ва ўзларига мутлақо бегона бўлган вужудни — унутилган, аммо гўзал ва меҳрибон вужудни — оташ юрак, олмос каби соф, нузли қалб эгаси бўлган қизни кўрмас эдилар; улар ўзларининг ҳарбир ширин сўзи, ҳарбир томчи ёши шу қиз учун заҳардан ҳам ёмонроқ та'сир қилиб, ханжардан ҳам қаттиқроқ ботаётганини сезмас эдилар; у ҳам йиғлар эди; лекин у жаннатдан қувилган ва жаннат эшикларининг панжарасидан ўз ака-укаларининг роҳат-фароғатига термулиб қараётган малакдек ёлғиз йиғлар эди.

Борис Петрович камбағал, меҳмондўст солдат хотинининг ёрдами блан шу хилват маконга келиб қолганини ўғлига сўзлаб берганидан кейин, қўшимча қилди:— мен ҳамаяёқ тинчигунча шу ерда қолишга қарор бердим, қўшинларимиз ис'ёнчиларни ер блан яксон қилиб юборади, шундай бўлмоғи керак... Аммо биз иккимиз қуролсиз, дўстларсиз, нима ҳам қилаолар-

дик... Бизни қуллар ўраб олишган, улар собиқ хўжайинларининг мурдаси дорда қандай осилиб турганини кўриш учун бор-йўқларини беришга тайёр... Бу қандай дўзаху, бу қандай ла'нат! Тушимизга ҳам кирмаган ишлар бўлаяпти!..

— Буни қаранг-а, дадажон! Нодон халқимиз орасига ёйилган шунча овозаларни эшитмапсиз-да!

— Овозалар! Овозалар! Уларга ким ишонипти дейсан? Бу худонинг биз осий бандаларига бераётган жазоси!.. Эндиликда қишки уясига яширинган ҳайвон бўлиб қолдик, ақалли тумшуғимизни ҳам чиқаролмаймиз. Сра ишониб бўлмайдиган бегона бола бир бурда нон келтириб бермагунча, ҳақ деб оч ўтираверамиз... у бугун эрталаб келаман, деган эди, ҳали ҳам дараги йўқ!.. Кун оғиб қолгандир-а, Юрий?.. Ҳай, Юрий?..

Юрий эшитмас, қулоқ ҳам солмас эди; у Ольганинг оппоқ қўлини ушлаб турар, унинг кўзларидан ўпиб киприкларига осилиб турган ёш томчиларини қуритар эди... Аммо у қизни тинчитаман, умидвор қиламан, деб беҳуда уринди; қиз унга тескари қараб жавоб ҳам бермади, қимир ҳам этмади; у худди мум қўғирчоқдек, деворга суялиб турар, деворнинг совуқ намини ютиб юборгудек нафас олар эди, нега у бундай аҳволга тушиб қолди?.. Ёш қизнинг қалбини қандай қилиб англатиш мумкин? Унинг юрагида миллион-миллион туйғулар тикилиб, қайнаб ётипти; хатнинг ҳарфларини кўзгу тескари акс этдиргандай, унинг юз-кўзлари ҳам юрагидаги туйғуларни тескари акс эттираяпти!..

— Салом, Оленька,— деди Борис Петрович, уларнинг олдига келиб...— Сен у вақт кеккайиб, менга эгилиб салом бермаган эдинг. Ана энди мен ҳам, худди сендек, бошпанасиз, мол-мулксиз бўлиб қолдим.

— Мен ўша маҳалда ҳам сизга хушомад қилмаганман,— деди қиз шартта кесиб.

— Ана, холос! Эҳ! Сен блан мен охириги марта ўпишганимиздан бери кўп сувлар оқиб кетди... Сен ўзгариб қолибсан, юзингдаги ранг ўчипти... Лекин ҳуснинг аввалгидан ҳам очилиб кетипти!

У қизнинг елкасига қоқиб қўйиб, иягини силаб қўймоқчи бўлган эди, Юрий қипқизариб кетиб, унинг

қўлидан ушлаб олди... ва шу дақиқада эс-хушини йиғиб олиб, отасининг қўлини секингина суриб қўйди-да, у блан четроққа чиқиб, лўнда қилиб, астагина бундай деди:

— Агар менинг отам бўлишни, менинг сизга итоатли ўғил бўлишимни истасангиз, у ҳолда шуни яхши уқиб олингки, бу қиз, дахлсиз бир фаришта, унга яқинлашманг, нафасингиз унда сра ўчмайдиган доғлар қолдиради. Сўзимни тушунган бўлсангиз керак... Мени кечиринг: мен сўзларни одоб газига ўлчаб ўтирмайман... Қилғилигингизни ўйласам, қоним қайнаб кетади...— Сиз менинг сўзимга киришингиз керак: акс ҳолда... орамиз очик! Хурматнинг чегараси бўлади, муҳаббат эса — бепоен!

XXII БОБ

Бу вақт Вадим нима блан машғул эди?— О, Вадим бекорга сўлоқлаб юришни севмасди!— У тонг отиши блан синглисини излашга тушди, Ольга бориши, ёки яшириниши мумкин бўлган ҳамма жойга — бой кўрасига, қишлоққа, боққа борди, лекин уни ҳечқаердан тополмади!.. У аламига чидолмай, хаёл суриб деҳқонларнинг хирмонлари ёнидан ўтган йўлга чиқиб қолди; у, шу хирмонлар ёнига келганда, тасодифан бошини кўтарган эди, эрталаб деворга боғлаб қўйилган саман отга кўзи тушди; шу ерга яқинлашиб... девор тагидаги эзилиб ётган майсага кўзи тушди! Шунда у, сербарг қариқизлар орасида осилиб ётган, дуррага ўхшаган гулдор бир нарсани кўриб қолди... Рост! Бу — дурра!.. Рост! У таниди! Бу — Ольганинг гулдор шоҳи дурраси! Ҳақиқатнинг тўсатдан порлаган нури ғамгин букурнинг ақлини ёритди! Қиз қочган; бу рост. Аммо у ким блан қочган. Ким блан-а?.. Бундай савол беришнинг ҳожати йўқ... Оҳ, уни ўйлаш бланоқ, Юрийнинг биргина номини эшитиш бланоқ, Вадимнинг бутун қони зардобга айланди! «Бўлар иш бўлди! — деб ўйлади букур, тишларини рижирлатиб,— сен мени аҳмоқ қилдинг, сен ўлжамни қўлимдан тортиб олдинг, сен нотаваон гадони масхара қилдинг, бағри-тош телба!

Аmmo бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлади!..» у отга сакраб миниб, қамчи урди-да, ҳорғин отни мажбур қилиб, қишлоқ томонга чоптириб кетди... Бу вақт унинг бошида ҳалокат ва ҳаробаликларга сабаб бўлу-чи янги плаялар, янги режалар тузилмоқда эди.

Қишлоқнинг бирдан-бир кенг кўчасида 30 казак атрофида янги чакмонларини кийиб олган халқ тўпла-ниб турар, қувонч ва ғазаб блан бақириб-чақирар эди; казаклар отларининг жиловларини тортиб, деҳқонлар-нинг совға-саломларини кибрланиб қабул қилар ва хонаки пиво солинган челакни бир-бирларига узатиб, чўмичларни тўлдириб симирар эдилар; қишлоқ оқсо-қоли бўшаган челакни дам-бадам тўлдириб турарди; қизил, кўк кўйлак кийган қиз ва жувонлар тўртта-беш-тадан бўлиб қўл ушлашиб, шўх ашулалар айтиб, кўча-да уёқдан-буёққа юриб турардилар; ёш йигитлар бўл-са, уларнинг кетидан қолмай, ўзаро шивирлашиб гапла-шишар ва гўзалларнинг насл-насаби, ҳусн-жамоли ҳақида ҳаммага эшитдириб сўз ташлаб қўярдилар, вино блан хонаки пиво уларнинг фикрини очиб, тили-ни бурро қилган эди; улар ўзларига ҳаддан ташқари эрк бериб юборган, аёлларнинг илтифоти ҳам хийла ҳаддидан ошиб кетган эди;— ҳай майли, ўйинқароқ ёшларни бир чеккага қўйиб туриб, бу ерга келган ҳарб-зарб қаҳрамонлари блан кекса оқсоқоллар ўрта-сида бўлаётган суҳбатга қулоқ солайлик.— Уларнинг нималар ҳақида гаплашаётганликларини билиб олиш қийин эмас!.. Казаклар бойларни тутиб беришни талаб қилдилар; деҳқонлар бўлса, бойларнинг яширингани-ни, қочиб кетганини айтиб, ҳадеб онт ичар эдилар; эвоҳ! Бахтга қарши, казаклар улар ҳақида жуда яхши фикрда эдилар! Казаклар бундай гапларни ҳатто эши-тишни ҳам истамадилар, урядник йўғон қамчисини оқсоқолнинг бошида айлантириб, унинг ўртоқларига бериладиган жазони э'лон қилдилар; бу орада уларнинг ба'зилари бой кўрасига бориб, тез орада гумаштани арқонга боғлаб судраб келдилар, баланд бўйли, кенг ягринли, соқол-мўйлови тимқора, юзи қипқизил Орлен-ко деган урядник том ма'носи блан эркак эди; у олди-да тиз чўкиб, пала-партиш вайсаётган, қўл-оёғи боғ-

лоқлик бечора гумаштага шубҳаланиб қараб қўйди; арқоннинг бир учини ушлаб турган паканагина чўтир казак заҳарханда блан боқиб, уни дам-бадам тортиб қўярди.

— Бу қанақа қуш, Грицко,— деди урядник пакана казакка,— бу қанақа маҳмадона?.. Нега ҳукизга ўхшаб бўкираяпти?.. Бу ернинг хўжайини тагин шунинг ўзгинаси бўлмасин?..

— Қим биледи дейсан!— деб жавоб берди Грицко.— Гумаштаман деяпти... Бу пашшалар қамчи емагунча бир гапни айтишмайди... Мен буни ошхонанинг сўриси тагидан толиб, ёниб турган косов блан базўр чиқариб олдим!..

Урядник бахтсиз асирнинг жизгинак бўлган сочи блан қошларини кўриб тиржайиб қўйди; асир эса, энди ортиқ бақирмас, урядникдан кўзини узмас ва казакнинг башарасидан ўзига чиқарилган ҳукмни ўқиб олаётганга ўхшар эди..

— Хўш, сен гумаштамисан?— деб сўради Орленко, унга ғазаб блан боқиб.

Бечора гумаштани титроқ босди, у алланима демоқчи бўлдию дудуқланиб қолди.

— Нега дамнинг ичинга тушиб кетди, итвачча! Мана бу ханжар блан жағингни тилиб ташлайман-а!..

— Гуноҳқорман! Гумаштаман!..

— Ҳа-ҳа! Гуноҳқорсан-да!— деди Орленко, қошларини чимириб ва уни эрмак қилмоқчи бўлиб — гапир, гуноҳнинг нима? Ҳозир иқрор бўл... Бўлмаса, кўрасан кўрадиганингни!— у бармоғи блан тўппончага ишора қилди!..

— Отагинам!.. Йўқ, мен ҳечбир гуноҳқор эмасман! Жаноби-олийлари! Марҳамат қилинг!

— Қани, тониб кўрчи!..

— Гуноҳқорман!— деб, гумашта яна ҳўнграб юборди...— Шафқат қилинг! Қўрқиб кетганимдан, нима деяётганимни ҳам билмаётибман... Мен гумаштаман. Агар бойларнинг қаердалигини билсам, уларни сиз отагинамга ўз қўлим блан тутиб берган бўлардим!.. Уларнинг дорга осилиб турганини роса тамоша қилардим... Мен уларни ўзим гулханга ташлаб куйдирардим, мен

Ўз қўлларим блан уларнинг тириклайин терисини шилган бўлардим!

— Йўғе!-Ростданми?..

— Худо урсин ёлгон гапирсам! Мен у золимларга битта тукимни ҳам бериб бўпман!..

— Буни қаранг-а! Хўш, нега соқолингни қиргансан?..

— Соқолимними? Шунчаки, ўзим... Чакки қилибманми, отагинам?..

— Ҳей, йигитлар!— Афтидан, бу хийла катта муттаҳамга ўхшайди.

— Жаноби олийлари!— деди гумашта, астойдил ишонч блан ўридан туриб,— мен бойларни ёмон кўрардим, ишонмасангиз, қишлоғимиздагиларнинг ҳаммасидан сўрайқолинг...

— Ҳей, халойиқ! Бу тўғри гапираяптими?

Дехқонлар бир-бирларини туртишиб, елкаларини қашиб, йўталиб қўйдилар.

— Кўрдингми, миқ этишмаяпти!— деди Орленко, уни масхара қилиб...— Шубҳам тобора ортаяпти... Сен, тагин, Палициннинг ўзи бўлмагин!.. Соқолингдан шубҳалашаяпман!.. Ҳей, дехқонлар!.. Нима дейсизлар-а! Ҳа, ҳа, ҳа!

Эвоҳ, халқ сукут сақларди.

Гумашта теварак-атрофга ма'юс бир назар ташлади, броқ бирор кишининг ҳам ачиниб қарамаётганини кўриб, лабини тишлаб қолди-да, нима қилишини билмай; «Эҳ, динини ютганлар, кофирлар,— деб қичқирди...— Нега миқ этмайсиз, ахир, мен гумашта Матвей Соколов эмасманми, ахир, сиз мени биринчи марта кўраяпсизми?.. Нега энди, ростгўй одамларни лақиллатаяпсиз? Эҳ, сиз муттаҳамлар, яланғочлаб саваганларим эсингиздан чиқдимми, ёки... елкангиз тагин қичишаяптими?»

Айёр дехқонлар йўталиб қўйдилар ва ниҳоят, улардан бири бошини чайқади-да, бундай деди: «Сен-ку, огайни, бизни беармон савагансан... Сендан бунақа муруват кўрмаганмиз, десак гуноҳ бўлади... Энди бўлса, ошна, тагин савайман, деб бизни қўрқитолмайсан!.. Ҳар нарсанинг ўз мавриди бўлади, қулоқ пешонага

ўсиб чиқолмайди.. Эндиликда... Эндиликда саваш нима-
лигини гарданингда бир татиб кўрмайсанми, а!..»

— Хўш! Сен бунни бой деб тан оласанми?— деб
сўради Орленко...

— Бойликка унча бой эмаску-я, — деди деҳқон, —
аммо «бой бойга боқар, — сув сойга оқар»; ит эгасига
ўхшамаса ҳаром ўлади...

— Хўш, мен бунни нима қилай бўлмаса?..

— Узинг биласан, отагинамиз! Бизга барибир!..
Нима жазо бериш ўзингга аён!— деб чувуллади бирне-
ча овоз.

Гумашта урядникнинг оёғига йиқилиб, дод солди:
«рахм қил, отагинам, олтиним, кумушим, мен сенга
нима қилдим?.. Наҳотки, подшо-отамиз содиқ хизмат-
корини ҳалок этишга фармон берган бўлса?»

— У сенга ўхшаган хотинчалиш кўрқоқларни боши-
га урадими! Сенга ўхшаганларни кўчага тош қилиб
териш керак. Ҳей, деҳқонлар, олинглар бунни... сизга сов-
ға қилдим; ўлдирсанглар ҳам майли, қолдирсанглар
ҳам. Кўнглингиз нимани хоҳласа, ўшани қилинглар...

Деҳқонлар шовқин-сурон кўтариб, сўкиниб, бир
нафасда уни ўраб олдилар; бўрон турган вақтда барг-
ларнинг шовқини, шамолларнинг чийиллаши орасида
момақалдиروқининг гумбур-гумбури алоҳида эшитилиб
тургандек, умумий гурунги ичида ҳам: «ўлим», «дор»
деган сўзлар дам-бадам эшитилиб тўрарди; ҳамма кўз-
ларга қон тўлди, барча муштлар қисилди... Барча
юраклар қасос истати блан дукиллаб урди; ҳарбир
киши ўзидан ўтказилган қанча-қанча аламларни эсла-
ди! Ҳарбир киши бу аламларни юз ҳисса қилиб қай-
таришнинг қанчадан-қанча йўлларини ўйлаб топабош-
лади...

Бир замонлар Мусонинг ҳассаси тегиши блан чай-
қалиб кетган денгиздек, оломон ҳам бирдан ҳаракатга
келди... Паст бўйли, зангга беланган, тер босган,
кийимлари йиртилган хунук бир киши казаклар олдига
келиб тўхтади... Урядник уни кўриши блан, шапкасини
олиб, эски таниши блан кўришгандек, эгилиб салом
берди, лекин Вадим (бу келган киши Вадим эди) уни
кўрмагандек деҳқонларга қараб бундай деди: «Нари-

роқ боринглар, мен бу азаматлар билан муҳим бир иш ҳақида гаплашиб олишим керак...» Деҳқонлар бир-бирларига қараб олдилар-да, бирорта ҳам одамнинг чеҳрасида бу кутилмаган буйруққа қаршилиқ кўрсатиш истагини кўрмагач, даҳшатли букурнинг кескин иродасига бўйин эгиб, орқага тисарилиб, тарқалиб қетдилар ва яна бирнеча қадам юргач яна тўдалашиб олдилар.

Вадим урядникка ўғирилди.

— Салом, Орленко,— деди у тутоқиб...— Йиртқичнинг изини топдим, уни тутиш — сизларнинг ишингиз...

— Қойил, Қизил шапка.. Биз сени биламиз...— Орленко шу сўзларни айтар экан, Вадимнинг елкасига қоқиб қўйди...

Вадимнинг чеҳрасида билинар-билимас норозилик аломати сезилди, броқ унинг ранжиган ғурури заруратга бўйсунди... Начора! У ўзининг даҳшатли мақсади йўлида яна битта қурбон берса нима бўпти?..

— Агар хоҳласангиз, мен сизларга Палициннинг изини кўрсатиб қўяман: ўлжа нақд, мен бунга жавобгарман, аммо бир шартим бор.. шайтон бекорга меҳнат қилмайди...

— Изини кўрсатсанг, бас,— деди жилмайиб Орленко,— бизни мукфотдан қочиролмайсан; унинг ёнидан чиққан пулнинг ўндан бири-сеники мана, крест гувоҳ!..

— Пул!.. Йўқ, менга пул керак эмас...

— Нима керак, бўлмаса... қонми?

— Ҳа, қон керак!— деб жавоб берди, ваҳшиёна хахолаб Вадим.

— Майли, қон керак бўлса, қон оласан-да...

— Эҳ, мен сизларни биламан? Унинг ўлимини ўзингиз кўришни хоҳлаб қоласиз... Бундан менга нима фойда? Мен нима қиламан? Бир чеккада туриб тамоша қиламанми?.. Йўқ, унинг тани билан жонини сиз менга бериб қўяқолинг, токи мен уларни ҳар соатда йигирма марта бир-биридан жудо қилиб, яна бир-бирига қўшиб, унинг қийналишини бир ўзим тўйиб кўрай; эшитаяпсизми, мендан бошқа ҳечкимнинг юраги бу роҳатни сезмасин, ҳечкимнинг кўзлари бу тамошани кўрмасин... Йўқ, мен аҳмоқ эмасман... Мен сизга ўйинчоқ эмасман... эшитаяпсизми?..

Яқиндан бери унинг юрагидаги туйғулар юзида жуда мукамал акс этадиган бўлиб қолган эди; ба'зи казаклар унинг дахшатли сўзларини эшитиб, юзидаги оғир ма'юсликни кўриб, ҳайрон бўлдилар!.. Бошқа казаклар эса, бир-бирларига кўз қисишиб, унинг ғалати тан ҳаракатлари устидан кулардилар.

— Вой маймоғей,— деди урядник,— ҳечким сени бунақа тезотар деб ўйламаган эди? Ҳа, ҳа, ҳа!

Вадимнинг ранги оқариб кетди, у ўзининг бирдан бир қуроли бўлган дахшатли кўзлари блан казакка қараб қўйди; депсиниб тишларини ғижирлатди-да, қизариб кетган юзига тепиниб чиққан ғазабини яшириш учун одамлардан ўгирилди.— Ҳамма унга таажжубланиб қараб қолди.

— От беринглар!— Вадим уйқудан чўчиб уйғонган кишидай, бирдан қичқириб юборди.— Менга от беринглар... Мен, йигитлар, сизларни бошлаб бораман, ҳаммамиз биргаликда маза қиламиз... Сизлар шон-шуҳрат орттирасиз, мен бўлсам...— У, казаклардан бири таклиф қилган отга сакраб минди-да, бошқаларга қўл силкиб, саманни йўрғалатиб кетди; казаклар тўдаси бир нафасда отларга миниб олди, от туёқлари дупурлади, чанг кўтарилди-да, улар кўздан ғойиб бўлдилар...

Қўл-оёғи боғланган гумашта аламда ўртаниб, узоқлашаётган казаклар тўдасига қараб қолди; кейин у ўзининг бағритош жаллодларига ёлвориб термулди, булар бахтсиз қурбон атрофида тўдалашиб турар ва бериладиган жазони парвосизгина муҳокама қилардилар; гоҳ осмоқчи, гоҳ калтакламоқчи, гоҳ эса, совуқ омборга қамаб очдан ўлдирмоқчи бўлар эдилар: шу охирги чора ма'қул бўлиб тушди, улар ғолибона қаҳқаҳа уриб ашулалар айтиб, уни жар ёқасига қурилган бўш омборга олиб бориб, торгина эшикдан итариб юбордилар ва уни қулфлаб қўйдилар. Шундан кейин халқнинг бир қисми уй-уйига тарқалиб кетиб, бир қисми кўчада қолди; бу ҳодисаларнинг ҳаммаси бизнинг тасвирлашимиз учун керак бўлган вақтга қараганда анча кўпроқ вақт давом этди; қишлоқдаги ғалаён тинчиганда қуёш ғарбга бош қўймоқда эди; қизлар, жувонлар супаларга йиғилишиб, байрам ашулаларини бошлаб юборишди...— Бу

маҳал яйловдан қайтган пода дупурлаб, чанг тўзитиб, ма'раб, кўчага ёйилди ва болалар бақиршиб-чақиршиб, орқада қолиб кетган қўйларни ҳайдайбошлади-лар... Шундан бир-икки соат илгари, шу жойнинг худди ўзида, бутун дворянлар оиласига ўлим ҳукми чиқарилгани ҳечкимнинг хаёлига келмади!..

XXIII Б О Б

Вадим казакларнинг олдига тушиб, кечагина Борис Петрович тунаган кичик қишлоқ йўлидан борарди. У гапирмас эди; сингисини, туғилган уйини, булардан абадий жудо бўлганини ўйларди... Унинг ўйчанлиги қувноқ казакларни булутдек босиб, уларни ҳам хаёлчан қилиб қўйди: казаклар ҳам сукут сақлаб бормоқдалар;— ба'зи-ба'зидагина ҳазил гап ўртага ташланганда, уч-тўрт киши жилмайиб қўяди, ҳалос! Тўсатдан казаклардан бири: «Тўхтанг, оғайнилар!— деб қичқирди.— Биз томонга келаётганлар ким бўлса экан? Эшитаяпсизми, от туёқлари дупурлаяпти... Кўраяпсизми, муюлишда чанг кўтарилди!.. Бизникилар Қрасний қишлоғидан келишмаётганмикин-а!.. Тондим, ўшалар келишаяпти, биздақа лалайиб юрмасдан, катта ўлжа блан қайтишаяпти; уларнинг бармоғини яласанг ҳам, тўясан... Эҳ, қаранглар-а, уларнинг худди ўзгинаси!.. Эҳ, қароқчилар, жин ургурлар... Эҳ-ҳе ўлжа олган араваларининг сон-саноғи йўқ, бутун бир карвон-а!..»

Чиндан ҳам, шу томонга келаётган оломон Уралдаги эркин аҳолининг отрядига қараганда карвонга кўпроқ ўхшаб кетар эди. Карвоннинг олдида 50 га яқин отлиқ казак келмоқда; уларнинг бошлиғи — соч-соқоли оқарган, кекса чавандоз кўк бедов от миниб олган. Отряднинг орқасида келаётган ўнга яқин деҳқоннинг қўллари орқасига боғланган, ялангбошлари эгик, улар қўйлақчан; булардан орқароқда ҳархил юк, вино, кийим-кечак, пул ортилган бирнеча тележка ва, ниҳоят, иккита соявон арава келмоқда; бу аравалар четан блан ёпилган бўлиб, уни кўтармасдан туриб, ичида нима борлигини кўриш мумкин эмас; бирнеча отлиқ казак соявон араваларни ўраб олган. Орленко ўз казаклари блан

борар экан, карвонга 50 саржинча қолганда йўлдошларига: тўхтанглар, деб буйруқ берди-да, ўзи отига қамчи босиб, карвон томонга чопиб кетди.

— Салом, ўғлон!— деди унга кекса чавандоз кулиб боқиб,— йўл бўлсин? Биз бўлсак, Красний қишлоғидан келаяпмиз, бойнинг қўрасини кунфаякун қилдик... Бу итларни Белбородканинг олдига олиб бораяпмиз!.. У буларнинг адабини бериб, иккинчи марта бош кўтармайдиган қилиб қўяди...

— Мен ҳам айтдим-а, оқсоқол, Краснийда роса базм қилгандирсан деб... Хийла ўлжа блан қайтаётганга ўхшайсан!..

— Ҳа, худодан нолийдиган жойимиз йўқ!.. Белбородкага уч бочка вино ҳам олиб бораяпмиз!..

— Болбородкага!.. Ҳаммаси ўшанга! Ҳожати йўқ!.. Биз олиб бормасак ҳам, унинг виноси кўп. Эҳ, оғайнилар, унга олиб боргандан кўра, она-юртимизнинг саломатлигига бир ичмайликми-а!.. Менинг казакларимни бир хурсанд қилмайсизларми-а? Урал даштида уларнинг томоғи қуриб қолди... Биз эрталаб ичган бир коса хонаки пиво блан юрибмиз, энди бўлса, Палицинни қидириб кетаяпмиз, сизлар блан қачон кўришишимизни худо билади...

Кекса чавандоз ўз одамларига қараб гапира кетди: «Ҳей, йигитлар! Сизлар нима дейсизлар? Биз, барибир, манзилга кечгача етиб ололмаймиз!.. Шу ерга қўнмайликми-а?.. Узимизникилар қатордан қуруқ қолишмасин.. Базм қуриб, дам олайлик — уёқда нима бўлса бўлар; эртага ҳам бир гап қиламиз!..»

Бутун карвон бўйлаб:

— Тўхта!— деган хитоб янгради.

— Тўхта!

Ғилдиракларнинг ғижирлаши тўхтади, чанг босилди; Орленко казаклари ўз ҳамқишлоқларига қўшилиб кетдилар ва тележкаларини ўраб олиб, ҳамқишлоқларининг бой ўлжалар ҳақидаги, *Красний* қишлоғининг қўлга қурол олиб ўз мулкани ҳимоя қилишга жур'ат этган қайсар бойлар тўғрисидаги ҳикояларини ҳасад блан тингладилар. Бу орада ба'зи казаклар қўнишга қулайроқ жой танлаш учун кичкинагина сой бўйи-

даги дарахтзор томонга кетдилар; салдан кейин уларнинг кетидан тележкалар блан соявон аравалар ҳам қўзғолди ва ниҳоят отларнинг жиловларидан тортиб, казаклар ҳам йўлга тушдилар...

Вадим ўз ёрдамчиларининг дам олмасдан ва айниқса ўзига тортиб турган икки бочка ширин винони ичмасдан туриб, яширинган ўлжани топиш учун ўз орқасидан эргашиб боришга бепарволик блан қараётганликларини кўриб, Орленконинг олдига келди-да, унинг қўлидан ушлаб: «демак, бугундан умид йўқ экан-да!» деди.

— Ҳа, оғайни, бугундан умид йўқ... Ростимни айтсам, у каламушларни қувиб юриш менинг ҳам жонимга теғди!.. Мен улардан қанчасини осганимнинг ҳисобини ҳам йўқотиб қўйдим; отимнинг думидаги тукларни санайоламану, уларни санайолмайман!..

Вадим отининг бошини терс буриб, чеккага чиқди, отдан тушди, уни йўғон қайинга боғлади ва ерга ўтирди; у қайинга суялиб қўлларини кўкрагига қўйиб казакларнинг базм тараддудини, беғамлигини, қувноқлигини кузатиб ўтирди; шунда унинг кўзи соявон араваларнинг бирига тушди: четан сал очилгани учун, у араванинг ичидагиларни кўрди... Эҳ, у нимани кўрди денг? Аввало, 60 ёшлар чамасидаги, балки ундан ҳам кексароқ чолнинг сочи оқарган, тепакал, ажин босган, сарғиш бошини кўрди; у ма'юс қараб турарди, унинг чеҳрасида ўзимиз блан бирга туғиладиган, аммо кўпинча тарбия натижасида, узоқ вақт давомида ўзимизга ўхшаганларга фармон бериб юриш натижасида ҳосил бўладиган парвосиз мағрур олийжаноблик белгилари кўриниб турарди. Чолнинг кийими йиртилган бўлиб, у ер-бу ерида қон доғлари, ҳа, қон доғлари бор эди... Чунки, чол ўз ота-боболарининг меросини бебурд қароқчиларга беришни истамади, ўз болаларининг шарманда бўлишини истамади, шу сабабдан мол-мулк, ҳуқуқини ҳимоя қилиб, қилич кўтарди... Аммо қисмат хиёнат қилди!.. у ҳалокатнинг қаршилик кўрсатиш ва асир тушишдан иборат икки босқичидан ўтиб бўлди, энди унинг учинчи босқичи — дор қолди!..

Вадим унинг чеҳрасидаги улуғворлик ва олийжа-

нобликнинг қандайдир алоҳида қолипга қуйилган, замон тирноқлари блан ўйилган ана шу белгиларини, қадимги азоб белгиларини синчиклаб кўздан кечирди; бир хилдаги икки суяқлик бир-бири блан қандай қўшилиб кетса, бу азоблар ҳам унинг ҳаёти блан шундай қўшилиб кетган, аммо, тақдирнинг кейинги, энг қаттиқ зарбалари чолнинг чеҳрасида ҳечқандай из қолдирмаган; унинг оғир киприклари остидаги катта кўк кўзлари қаршисида тасодифан пайдо бўлган манзарани жиддий бир тусда, астагина кузатиб турарди; ўлимнинг яқинлиги ҳам, хўрлик ҳам, нафрат ҳам, бошқа нарса ҳам унинг сокин, ўткир кўзларини хира тортди-ролмайдигандек кўринарди! Лекин у соявон араванинг ичига қарашни блан, икки томчи ёш кўзларида гилт-гилт қилди-да, оқарган киприкларига қўнди ва уларнинг чолнинг кўтарилиб турган кўкрагига томиб тушишига оз қолди; Вадим зўр диққат блан кузатабошлади.

Мана, четан ичидан иккинчи бир бош, аёл кишининг Рафаэль маҳоратига лойиқ бўлган гулранг, хаёлий жажжи боши кўринди; унинг кўзлари сал мудраб турар, юзи сал ғамгин, сал шод кўринар, лабларида ифода-далаб бўлмайдиган нафис табассум ўйнарди; осмондан тушган шудринг томчиси офтобда қуриган, момақалди-роқ ва одамларнинг товонлари остида қолиб эзиб ташланган вараққа тушиб қандай яйраса, қиз ҳам ишонч блан чолнинг елкасига беғамгина бош қўйиб, шундай яйради; биринчи қарашдаёқ буларнинг ота блан қиз эканини билиб олиш мумкин; бир-бирларидан жудо бўлишларини билиб, бир-бирларига эркаланиб қайғирмоқдалар; бу муқаддас кулфат ҳарқандай эҳтиросга бегона; ота афсус-надомат блан қизини эркалайди; севимли, эрка қизни қўрқув босади.

Уларга қараб турган Вадимнинг юраги эзилди; у сапчиб ўрнидан турди-да, нариги соявон арава томонга кетди; бу араванинг соявони очиқ бўлиб, унда икки қиз — бахтсиз бояриннинг икки катта қизи ўтирарди, уларнинг бири тиззасида ётган синглизининг бошини ушлаб ўтирарди; қизларнинг сочлари тўзиган, кийимлари йиртилиб, маммалари очилиб ётипти... Қувноқ казаклар оломони уларга ҳархил гап отиб, қизларнинг

хўрлигини келтирди... Лекин казаклар чолнинг олдига боришга ботинолмадилар; унинг салобатли қараши, ўткир кўзларини кўрганда, уларнинг қалбларига аллақандай бир ваҳима тўлди.

Бу орада казаклар сой бўйида бирнеча ерга гулхан ёқиб, уларнинг атрофига давра қурдилар; биринчи бочкани думалатиб келишлари блан, базм бошланди... Аввал оломонда говур-ғувур кўтарилди, кулги, ашула, ҳазил-мутойиба, гап-сўзлар ҳаммаси боши ҳам, охири ҳам бўлмаган, бетартиб музыка ҳосил қилди, броқ, кўп ўтмай, бу шовқин, оркестр чалган даҳшатли куйга ўхшаб тобора авжга чиқди; умумий садо кучайгандан кучайиб тобора аниқроқ бўлиб борди; бу ерда ажойиб ашулаларни, хилма-хил нутқларни эшитиш, ҳархил кўзларни, юзларни, эркин, жўшқин кишиларнинг турли хатти-ҳаракатларини, ранг-баранг тўдаларни кўриш мумкин эди! Вадим базмга қўшилмоқчи бўлиб, буларнинг олдига келганда, гулханларнинг ёрқин алангаси ғарбдаги ўчаётган уфққа қўшилиб, базм манзарасини ёритиб турарди.

— Пан Белбородканинг соғлиғига!— деди улардан бири, бир чўмич винони бирваракай сибириб.— Бу олтин походни дастлаб ўша ўйлаб чиқарган!..

— Отасига раҳмат!— деб жавоб берди иккинчи бир казак гандираклар — ўғил бола-да!.. Бочкадай ичиб, арслондай олишади... Монахдан ҳам билимдонроқ бўлганини айтмайсанми!..

— Йигитлар! Орангизда бутун баданига тиг тегмаган йигит бўлса, олдимга келсин, унга бир хизмат қилиб қўяй!..

— Эҳ, сен мақтанчоқ, ла'нати лях!.. Сен олишув вақтида омборнинг орқасида милтиққа суяниб, писиб ўтирдинг-ку... Ҳа, ҳа, ҳа!

— Сенчи, сариқ-машак, чол ойнавонли ҳужрасини қулфлаб олиб, ўқ узиб турганида, қаёққа қочиб қолдинг-а?

— Ия, ия, қаёққа қочиб қолдинг дейди-я! Уша ерда, сизларнинг ёнингизда эдим! Болта кўтариб, деразадан бошини чиқарган новча йигитни отиб ташлаган ўзгинам-да!

— Йўқ, сен аввалги ишни гапираяпсан... Агар ўша ерда бўлсанг, айтчи, бизнинг ботир Грицко кекса боярининг ўглини кулатганида, чол нима қилди?..

— Нима қиларди? Ҳечнарс қилгани йўқ..

— Ёлгон гапираяпсан,— у ўглининг мурдасини деразага кўндаланг қилиб ётқизди, устига милтигини қўйди-да, ўнбошига қаратиб ўқ узди... Худди қопдай ағдарди! Мен унинг кичкина қизини нишонга олган эдим... шайтон қиз бўш келмади! Чойшабининг устида бемалол милтиқ ўқлаяпти-я... Қолган икки қизи эса тўшакда беҳуш ётардилар..

— Нечта одамингиз ҳалок бўлди?

— Унтача одамимиз!.. Аммо уйга бостириб киришимиз блан, хўжайинлардан бошқаларнинг ҳаммасини қириб ташладик... Садқайи буларга жангдаги мардона ўлим...

— Нимани кутиб турибсизлар?.. Терак сероб... арқон бор.

— Ҳукмимиз ўтмайди-да... Оқсоқолимиз буларни Белбородканинг қўлига топширишни буюрди!..

— Эҳ, мен оқсоқол бўлмабман-да!..

Бу орада чўмич даврани яна бир айланиб чиқиб, ўз манзилига қуруқ қайтиб келди!.. Ақллар кучлироқ ишлайбошлади, чеҳралар қонли шуладай қипқизарди.

— Уларни ўлдираман десаингиз, сизларга халал беришга ҳечкимнинг ҳадди сигмайди! Ё, оқсоқолларингиздан кўрқасизларми?— деди Вадим, маккорларча кулиб.

Унинг сўзлари бир уюм ўқ-дорига ташланган учкун бўлди!— «ким у халал берадиган!— деб бўкиришди маст казаклар.— Бизга ҳечким халал беролмайди! Биз нима истасак, ўшани қилаверамиз, биз қул эмасмиз-ку, ахир! Ўлдирамыз десак, ўлдираверамиз! Оғаниларимиз учун ўч оламиз... Юринг, йигитлар!»... Оломон бақириб-чақириб соявон аравалар томонга юрди; бахтсиз чол қизининг кўкрагига бош қўйиб ухларди; чўчиб уйғониб, қаддини ростлади-да... ҳамма гапни тушунди!..

— Муддаонгиз нима?— деди у дадил товуш блан!..

— Ҳа-ҳа! Кекса қарға, кекса укки... Сен ҳозир бир ўйинга тушиб берасан... Қани, буёққа келчи... Чиқ!— деди бир казак, буйруғини қамчин зарби блан тасдиқлаб...

Чол, соявои аравадан оҳиста тушди, унинг орқасидан қизи ҳам сакраб тушиб, икки қўллаб отасининг этагига ёпишиб олди. «Қўрқма!— деди чол, қизини бир қўли блан бағрига босиб,— қўрқма... Агар худоитаоло жазо, беришни истамаса, буларнинг қўлидан ҳечбир иш келмайди, мабодо...» Чол юзини ўгирди... Оҳ, бечора қизнинг юзидаги кулфат белгисини тасвирлашга қалам ожиз!.. У ҳам гўзал, ҳам ғамгин эди!..

— Уларни бир-биридан ажратинг!— деб қичқирди бир қийшиқ паҳлавон, сиртмоқни тайёрлар экан.— Нега улар бир-бировини ялаб-юлқашаяпти!..

Уларни судраб олиб кетмоқчи бўлишди... Аммо қизнинг қаҳри тошиб, казакнинг чандир қўлини тишлаб олди... Тегма!— деди отаси қизига, ўзини мардона тутиб!— Агар ибодат ҳам қилмасдан, худди кофирга ўхшаб, ёвузлар қўлида ҳалок бўлиш пешонамга ёзилган бўлса, сен менга ёрдам беролмайсан.. «Бундай бўлиши мумкин эмас, дадажон!.. Бундай бўлиши мумкин эмас.. сен ўлмайсан!»

— Нега энди, қизим? Нега бундай бўлиши мумкин эмас, дейсан?.. Исо ҳам ўлган!.. Дуо қил...— Қиз бошини чайқади-да, йиғлаб юборди...— Ё раббий! Бу қандай кўзёшлар!..

Шунга қарамай, уларни судраб кетдилар; броқ қиз бирдан дод деб йиқилди; ота қиз томонга ташланди, икки казакни фавқулодда бир куч блан туртиб юбориб, қизининг юрагига қўлини қўйди... Қиз оппоқ оқариб, ўлиб ётарди, унинг ёш, беғубор танаси ўзи ётган ердек совуқ эди.

— Энди юринглар!— деди чол; унинг кўзларида ғуссали аланга порлади... у қўлини силкитди... Унинг бўйнига сиртмоқ солдилар, арқоннинг бир учини йўғон шохга ташладилар... ва шунда аввал кучли қаҳқаҳа янгради, кейин бирдан сукут, ўлим сукути чўкди!..

Эвоҳ! Унга бу азоб ҳали оз эди; маст телбалар арқоннинг учини вақтидан илгари қўйиб юборган эдилар,

у буралиб тепага чиқди; арқон узилиб, бечора чол гурс этиб ерга йиқилди, унинг оёғи қарсиллаб кетди... У инграб, қизининг мурдаси олдига ағдарилди. «Қотиллар!—деб хириллади у...—ла'нат сизга! Минг ла'нат!»—«Овозини ўчир!»— деди Орленко... унинг раҳм қилганини қаранг-а... Чолнинг томоғига бир нафасда иккита пичоқ санчилди-да, у жимиб қолди.

Қазаклар чолнинг ўлганига қаноат ҳосил қилмоқ учун унинг қўлларини кўтарганларида, унинг жон бера туриб қизининг оёғига маҳкам ёпишиб олганини, қотма бармоқлари нозик баданни чангаллаб турганини кўрдилар... Эҳ, бу жуда даҳшатли манзара эди... Улар масхаралаб кулардилар.

Эй, азиз фаришта!.. Сен ҳам ҳалок бўлдинг, бу дунёни мангу ташлаб кетдинг... Бир зарб блан тоза гул бошини ҳам қилди!.. Сенинг азиз қалбинг, худди чириган ипдай узилиб кетди... Сенинг қувноқ парвона-дек шўх ва покиза, чақалоқнинг илк нафасидек ма'сум жонинг парвоз қилар экан, бирор кишининг йиғиси, бирор фароғат ва муҳаббат сўзи унга ором бағишламади... Сенинг ўлим тўшагингни даҳшатли одамлар ўраб турдилар, қабринг устида ла'нат сўзлари айтилди!..— Бу қандай истиқбол! Бу қандай ўтмиш! Ҳамма нарса кўз очиб-юмгунча адо бўлди; гоҳо оқшом кезлари қорамтир, тўққизил, бишафшараанг булутлар тўда-тўда бўлиб гарбда тўпланадилар-да, ўтли устунлар, хаёлий карвошлар ҳосил бўлади ва мовий фазода шоир орзусидек гўзал қаср миноралари, кунгирадор деворлари блан юксалиб кўринади... Аммо шимол шамоли эсиши блан булутлар тарқалиб, ҳиссиз ерга шудринг бўлиб ёғади... Тинч ухла, гўзал қиз, қабринг устида фаришталар фароғат, муҳаббат ва жаннат ашуласини куйлайди...

Бир оғиз сўзи блан ана шу воқиаларга сабабчи бўлган Вадим турган ерида қотиб турар, физика соҳасидаги бирорта тажрибани кўраётгандек, қиз блан чолнинг мурдасини бепарволик блан мароқланиб, кўздаги кечириб турарди...

Шошманглар, бунинг сабабини осонлик блан тушунтириб бераман.

Биринчидан, у, ана шундай жазони кўрганда, одамнинг энг дахшатли қийноқларга солинганини кўрганда, қалбни қанақа туйғулар ҳаяжонга солажagini билмоқчи бўлди ва қалбни ҳечқанақа туйғу ҳаяжонга солмас экан, деган хулосага келди.

Иккинчидан, у одамнинг иродаси нақадар мустаҳкам эканлигини билмоқчи бўлди ва ҳечким ҳам бардош бераолмайдиган синовлар бор экан деган хулосага келди... Бу нарса уни Палициннинг кўзёшларини кўришдан, тавбасини эшитишдан, унинг ўз оёғи тагида дод деб ер чайнашини, азбаройи кўрққанидан унинг қўлларини ўпишини кўришдан умидвор қилди...—Умид ширин нарса, бунга шак-шубҳа йўқ.

Қош қорайганига анча бўлди; гулханлар сўнабошлади, оломондаги ғовир-ғувур аста-секин тинди ва казакларнинг кўпчилиги беғам уйқуга кетди... Мовий осмонга сузиб чиққан ой қорамтир сойнинг мавжларига ва туман босган уфққа кумуш нурини сочди; ёнаётган маш'ала ёнидан уёқ-буёққа юриб турган тунгги посбондай, қора булутлар ҳам ойнинг ёнидан аста ўтиб турди...

Вадим йўғон қайин ёнидаги аввалги жойида қўлини қовуштириб ва осмонга ма'юс тикилиб, ўтирарди.— Орленко унинг ёнига келди:

— Роса базм бўлди-да! Нега энди сен аразлаб, бир четда хаёл суриб ғамгин ўтирибсан, букур?— деди у, Вадимнинг елкасига уриб.

— Сержун айиқ пўстинга ўхшаб, ойнинг тепасида осилиб турган булутни кўраяпсанми?— деб савол блан жавоб берди Вадим, бошини кўтариб, жилмаяр экан.

— Кўраяпман!

— Кўраётган бўлсанг, айтчи, ичида нима яшириниб ётипти?

— Нима бўларди?.. Менинча, момақалдироқ блан чақмоқ яшириниб ётипти, баҳайбатлигини қара-я...

— Шунин билар экансан, мендан: нега ғамгин хаёл суриб ўтирибсан, деб сўраб нима қиласан?..

Орленко букурнинг сўзига тушунмай, кифт қисиб ўтиб кетди...

Базм қилаётган ва ухлаётган казаклар тўдасини шу ерда қолдириб, бизга таниш бўлган қишлоққа, солдат хотинининг кулбасига борайлик. Тун оғиб, тонг отай деб қолди, ой қўраларнинг похол томларига мулойим нурини сочаяпти; ҳарёқ сокин, ҳар шарса чуқур уйқуда. Фақат солдат хотинининг кулбасидагина чўпчиरोқ хирагина нур сочарди; у ердан солдат хотинининг шарт-шарт кесиб гапираётган қўпол овози эшитилар ва бошқа бир чийилдоқ, йиғлоқи товуш унга жавоб қайтариб турарди; агар мен сизга солдāt хотиннинг ўз ўғлини калтаклаётганини айтсам, бу ҳодиса оддий нарса бўлиб туюлади.

Агар бу кўнгилсиз, бемаза ҳодиса келгуси воқиаларнинг баёни учун зарур бўлмаганда, мен уни қувона-қувона тушириб қолдирган бўлардим; мен ўз китобхонларимнинг ҳикояга хийла қизиқиб қарашларига амин бўлганим учун, бундан кейин узр айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак деб ҳисоблайман.

Она боласининг сочидан тортқилаб:

— Эҳ, ландовур! Жувонмарг бўлгур... итвачча!..— деб қарғар эди.

Унинг новча овсар ўғли:

— Вой ойим, вой дадам! Тавба қилдим!.. Жон ойижон... энди қилмайман!— деб ҳўнграб йиғлар ва кўз ёшларини мушти блан артарди!..— Мен кеча уларга нон блан кўзада квас олиб бораётганимда... эшита-япсанми, ойижон... квас олиб бораётганимда... мени алвасти йўлдан урди... оёқларим толиб, чакалакка кириб ухлаб қолибман, ойижон... бир маҳал турсам, қорним бирам очиптики, асти қўяверасиз... Нонни еб квасни ичиб қўяқолдим..

— Эҳ қароқчи... Келиб-келиб, сен каллаварамни ўстирганимни қара-я... Ҳозир уриб, ўлдириб қўяқоламан.— Боланинг бошига яна калтаклар ёмғирдай ёғди.— «у ерда,— деб, солдат хотини яна гапираркетди,— менинг жонгинам ё оқидан ўлган, ё бўлмаса, ғордан чиқиб қотилларнинг қўлига тушган... Сен бўлсанг, қовоқ бош, буни ўйлаб ҳам кўрмагансан... Бу қилган

ининг учун у дун ёда шайтонлар сени тириклайин қовуриб ёйишади-я... Сендақа аблаҳни туғмай ўлай... Агар билсам, сенинг хунингни отангдан олган бўлардим!»— Шу гаплардан кейин, солдат хотини бечора боланинг елкасига, тишларига тағин қарсиллатиб муштай кетди; у печьга қисилиб турар, бошини қўллари билан пана қилар ва бу азобларга чидолмай, дам-бадам додлар эди.

Ажаб бўлди! Шу муттаҳам туфайли бечора қувғиндилар бир кеча-кундуз овқатсиз қолишди ва умидсизликка тушабошлашди!.. Рост-да, уларнинг сўнги ҳомийлари тақдирнинг ҳукмига ташлаб кетганларидан кейин, улар бу ердан қандай қилиб чиқадилар, қаердан мадад излайдилар?

Солдат хотини ўз ўғлини калтаклаётган вақтда аллаким ёғоч девордан ошиб тушиб, ғўлалар билан тўнкалар уйиб қўйилган ҳовлидан тусмоллаб ўтди-да, оёқ учида юриб қоронғи йўлакка кирди; унинг ҳаракатларидан қаттиқ чарчаганлиги сезилиб турарди; у астагина юриб, уйнинг эшиги олдига келди-да, ичкарига қулоқ солди ва солдат хотинининг овозини таниганидан кейин, эшикни очиб, уйга кирди; ёниб тугаётган чўпчиरोқ унинг раиғпар, озғин юзини сал-пал ёритди... у бир сўз ҳам демай, мажолсиз ҳолда курсига ўтирди-да, юзини қўллари билан яширди...

Хозяйка, кутилмаган меҳмонни кўриши билан, қичқириб юборди, броқ уни дарҳол таниб олди шекилли, бировларнинг кўриб қолишидан қўрқиб, дарров эшикни занжирлади ва ачинганнамо унинг ёнига келди.

— Сенга нима бўлди, бойваччам!.. Вой, худодан айланай, сени етказган!.. Мен ёвузлар сени аллақачон побуд қилиб юборишгандир деб ўйлаган эдим... Вой, марҳаматингдан айланай!..

— Мен дадамни тасодифан Жинмакондан топиб олдим,— деди у, сустигина товуши билан...— Уни сен қутқарибсан, раҳмат!.. Мен нонга келдим...

— Вой, мен ўлай! Эсимни еб қўйибман! Сиз, меҳрибонларим, у ерда роса оч қолгандирсизлар... Айб менда... Ҳой, сеними, каллаварам,— деб, ўғлига ўдагайлади,— сени деб булар оч қолишган. Ҳей, итвач-

ча!— Солдат хотини бечора болани яна муштлай кетди.

— Менга бирор нарса бер!— деди Юрий...

Унинг бу сўзлари солдат хотинининг эсини киргизди. У, печьдаги нонни олди, Юрийнинг олдига бир хурмача қаймоғи олинган сут қўйди; Юрий овқатга очкузлик блан муккасидан кетди.. Шу дақиқада у ҳамма нарсани: бурчини, отасига бўлган муҳаббатини, Ольгани, ана шу мазаллиқ сут блан нонга алоқаси бўлмаган нарсаларнинг ҳаммасини унутди. Агар шу дақиқада бирор киши унинг қулоғига: даҳшатли Пугачёвнинг ўзи 30 қадам нарида турипти, деб қичқирса, бахтсиз йигит: бу бебаҳо овқатни ташлаб, жонимни омон сақлайми, ёки қорнимни тўйгазиб, ҳалок бўлайми?..— деб мулоҳаза қилиб кўрарди!.. Ҳозир унинг ақли ҳам, юраги ҳам йўқ, фақат ошқозони бор, холос!

У овқат еб, дам олгунича бир соат, қимматли бир соат вақт ўтди; шарқ уфқи аста оқарди; Юрий озиқ-овқат солинган қопни орқалаб, меҳмондўст хонадан чиқмоқчи бўлиб турганида, қорамтир булутларнинг олис этаклари тонгда киядиган зарвоп тўнини кийиб олган эди; шу вақт кўчада бирдан от дупури эшитилди ва аллаким дераза ёнидан от чоптириб ўтди; Юрийнинг рангги оқарди, қопи елкасидан тушиб кетди ва тошдай қотиб қолган хозияйкага маъноли қараб қўйди... Хозияйка дераза олдига югуриб борди-да, офтобда пишган содагина чехрасида даҳшат аломати пайдо бўлиб, чапак чалиб юборди.

— Иложимиз йўқ!— деди Юрий, бутун иродасини ишга солиб...— Мен энди ҳалок бўламан. Шундай эмасми? Гапир тезроқ, мавҳум нарсаларга тоқатим йўқ!...

Аммо хозияйка жавоб бермади; у печь ёнидаги пол тахтасини кўтариб, ертўлага бармоғи блан ишора қилди; Юрий унинг ишорасини тушуниб, рўзғор буюмлари уюлиб ётган кичкина совуқ ертўлага дарров тушиб олди.

— Бойвачча,— деди хозияйка,— ҳарқандай гапларни эшитсанг ҳам, уйда мени ҳарқанча қийноққа солишса ҳам, ертўладан икки кунсиз чиқакурма; у ерда икки кунга етарли нон, сут, квас бор, худо сақласин!— оғир

тахта унинг боши устида худди товутнинг қопқоғига ўхшаб тарақлаб ёпилди!

Хозайка, шубҳа тугдирмаслик учун, ҳечнарсани билмаган кишидек, печь ёнида куйманабошлади.

Кўп ўтмай, эшик тарақлаб очилиб, Вадим бошчилигидаги казаклар кириб келишди.

— Борис Петрович Палицин овчилари блан шу ерда эди, — деб сўради Вадим солдат хотинидан, — улар қаерда?..

— Эрталаб кун чиқиши блан кетиб қолишган, отагинам!

— Ёлғон гапираяпсан, овчилар кетгани рост, лекин у шу ерда!..

— Вой, отагиналаримей, мен уни яшириб нима қиламан? Ахир, у менинг бариним эмас-ку...

— Ҳамма гап унинг сенинг барининг эмаслигида-да! — деди Орленко гапга аралашиб... Хотинни қамчи блан бир туширди-да, сўроқни давом этдирди:

— Қани, чаққонроқ қимирла, у беркиниб ўтирган жойни кўрсат... бўлмаса...

— Менга ҳарқанча азоб берсаларинг ҳам майли, — деди хозайка, бошини эгиб, — билмайман дедим — билмайман, ишонмасанглар, мана сизларга Исо блан Биби Марям! — Қидириб кўринглар, отагиналарим, агар тополмасанглар, мен гуноҳқордан хафа бўлманглар.

Атаманиннг имоси блан бирнеча казак Палицинни қидириш учун ҳовлига чиқиб кетди ва чорак соатдан кейин қайтиб кириб тополмаганини айтди!..

Печьга суялиб, пешонасига бармоғини тираб чуқур хаёлга толган Вадимга Орленко шубҳали қараб қўйди; Вадим ниҳоят хуш'ёр тортиб, ўзи блан ўзи гаплашаётгандек: «у шу ерда, албатта, шу ерда!..» деб қўйди.

— Шундай дейишга нима асосинг бор? — деб сўради Орленко.

— Нима асосинг бор эмиш! Ё раббий, у шу ерда дедимми, демак шу ерда, кўнглим далолат бериб турипти... Агар у шу ерда бўлмаса, майли, бошимни кесинглар!..

— Ҳиммати тузук, — деб қўйди орқароқда турган аллаким.

— Аммо шундай дейишга далилинг борми? Уни қандай қилиб топса бўлади? — деб сўради Орленко...

Грицко гапга аралашишга жур'ат қилди-да, хозиякани қийноққа солишни маслаҳат берди.

Қийноқ сўзини эшитиши билан хозияканинг ранги оқариб кетди, броқ бунда ўзи учун янги, гоят олижаноб туйғулар пайдо бўлгани учун, унинг чеҳрасида ожизлик ёки қўрқоқликдан асар ҳам кўринмади.

— Бўпти, қийноққа солганимиз бўлсин, — дейишиб, казаклар хозиякани ўраб олишди; хозияка уларнинг олдида қимир этмай турар ва ба'зи-ба'зидагина лаблари аллақандай дуони пичирлаб такрорлар эди. Унинг ҳарбир қўлига биттадан йўғон арқон боғлаб, арқонларнинг учини сўрининг тўсинидан ўтказдилар-да, икки томондан аста тортабошладилар; хозияканинг товонлари ердан кўтарилди ва салдан кейин, унинг оёқларининг учи ерга зўр-базўр етарди. Иш шу даражага борганда жаллодлар арқонни ортиқ тортмай, унинг қўлларининг бўртиб чиққан томирларига ва оғриқнинг сўридан қизарган юзига кулиб қарадилар.

— Хўш, баттоя хотин, — деди Орленко... — Палицини қаерга яшириб қўйганингни энди айтасанми, йўқми? Бунга жавобан, хозияка чуқур хўрсиниб қўйди.

Орленко хозиякани қамчи билан уриб, саволини такрорлади.

— Сўйиб ташласанглар ҳам, билмайман, — деб жавоб берди шўрлик хотин.

— Торт юқорироқ! — деб фармон берди Орленко ва икки минут ўтар-ўтмас, хозияка ердан бир газ кўтарилди... Унинг кўзларига қон тўлди; у беихтиёр дод деб юбормаслик учун тишини тишига босиб турарди... Жаллодлар арқонни шу аҳволда тортиб турганларида, Вадим Орленкога имо қилган эди, бу имони у дарҳол тушунди. — Солдат хотинининг оёқ кийимини ечдилар ва унинг оёқлари остига бир хокандоз чўғ тўкдилар... Чўғнинг таптидан, оёқларининг оғришидан унинг вужудига қалтироқ югурди ва у, раҳм-шафқат қилишларини сўраб, фар'ёд чекиб, ёлворабошлади.

— Аҳа, оғзингни очар экансан-ку, ла'нати... Сени ҳали шунақа қовурамизки, тилинг уёқда туриб, товонларинг ҳам гапга киради.. хўш, гапир, у қаерда?..

— Оҳ!.. Оҳ!.. Отагиналарим.. азияларим... Озгина дам беринглар... Ерга туширинглар...

— Йўқ, аввал айт, кейин туширамиз...

— Ихтиёр ўзингизда... Ҳеч нарса деёлмайман... Оҳ-оҳ!... Худойимей, ўзинг қутқар... отагиналарим...

— Уни туширинглар,— деди Орленко.

Гуноҳсиз қурбоннинг оёқлари ерга тегиб, кўкраги эркин нафас олганидан кейин, казак аввалги саволларни такрорлади...

• — У қочиб кетди!— деди хозияка...— Уша кечаси қочиб кетди.. жар бўйидаги сўқмоқ йўлдан кетди... Исо ҳақи, бошқа ҳечнарсa билмайман.

Шу дақиқада икки казак хозияканинг уст-боши мойга беланган сариқ тентагини хонага судраб кирди. У ўғлига ўқрайиб қараб қўйдики, унинг бу қарашини унинг ўғлидан бошқа ҳамма тушунаолар эди.

— Сен кимсан?— деб сўради Орленко.

— *Петрухаман*,— деб жавоб берди ўғлон...

— Ҳай тентак, сен кимсан деяпман?

— Мен қаёқдан билай... Одамлар, ойингнинг ўғлисан дейишади.

— Қойил!— деди Орленко, хахолаб...— Бунга қаёқдан топиб келдинглар?

— Омборнинг яқинидаги похолга тиқилиб олипти; биз ўтиб кетатуриб, похолдан чиқиб осилиб турган иккита оёқни кўриб қолдик... Кейин, бунга оёғидан тортдик... лойга ботиб қолган қайиқни тортиб олгандек похолнинг ичидан тортиб олдик...

— Менга қара, Орленко,— деб гапин бўлди Вадим,— биз бу аҳмоқни қийноққа солсак, унинг қайсар алвасти онасидан билиб олганимизга қараганда кўпроқ нарсани билиб оламиз.

Казак бошини қимирлатиб, розилик берди.

— Болани бу ердан олиб чиқиш керак, бўлмаса онаси ҳалал беради.

— Бу гап тўғри, қани уни ҳовлига олиб чиқ,— деди Орленко,— бу алвастини шу ерга қамаб қўямиз...

Хозяйка бу гапни эшитиб, тутоқиб кетди, унинг кўзлари чақнади...

— Менга қара, Петруха,— деб қичқирди у қўнғи-роқдай овози блан,— агар оғзингни очадиган бўлсанг, мен сени оқ қиламан, уйдан ҳайдайман, очингдан ўлди-раман!..

Петруха онасининг таниш овозини эшитиши блан теракнинг баргидай титраб кетди; шунча нотаниш одамларнинг салобати босган бола жуда ҳам эсанкираб қолди; у онасидан қўрқишга одатланиб қолгани учун, дун'ёдаги ҳамма казаклардан кўра ҳам ўз онасидан кўпроқ қўрқар эди; унинг онаси шунча дўқлар устига муштини ҳам кўрсатиб қўйди-да, хаёлга ботди; унинг кўнгли хотиржам эди.

Ун минутча вақт ваҳима ичида ўтди — бирдан ҳовлида қамчи зарблари, казакларнинг сўкишлари ва шўрли боланинг дод-войлари эшитилди. Онанинг юраги эзилди, лекин: ўғлим қийноқларга чидайолмай, сиримни айтиб қўяди, деган фикр устун келиб, шуни ўйлаб кетди... у нима қилишини билмай, дуо ҳам ўқиди, йиғлаб ҳам кўрди, уйнинг у бурчагидан бу бурчагига югуриб ҳам юрди, ҳатто сирни ўзи очиб қўяқолишига ҳам оз қолди... Аммо дод-войлар аста-секин пасайди.. қамчи зарблари тўхтади... сўкишлар эшитилмай қолди... ниҳоят, у деразадан қараб, казакларнинг дарвозадан бирин-кетин чиқиб кетганликларини ва кўчада давра қуриб, ўзаро маслаҳатлашабошлагакликларини кўрди. Улар, умидлари пучга чиққани учун қовоқларини солиб олган эдилар; калтакланиб чалажон ҳолда ташлаб кетилган сариқ Петруха ҳовлида қолган эди; у ерда инграб ётарди; онани қалтироқ босиб, ўғлининг ёнига борди, лекин ўғли қотилларга сирни айтиб бермаганлиги учун унинг кўзларида сўз блан англантиб бўлмайдиган аллақандай бир шодлик нури порларди.